

**МІНІСТЕРСТВО КУЛЬТУРИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ КЕРІВНИХ КАДРІВ КУЛЬТУРИ І МИСТЕЦТВ**

Людмила Гоц

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ НОВОГО ТА НОВІТНІХ ЧАСІВ

**ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ ЄВРОПИ
РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ**

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

50
НАККІМ

Київ – 2019

УДК 930.85(4)"654"](075)

Г 74

Рецензенти

П. Е. Герчанівська, доктор культурології, професор

О. Г. Кириленко, кандидат історичних наук, доцент

*Рекомендовано до друку на засіданні вченої ради
Національної академії керівних кадрів культури і мистецтв
(протокол № 2 від 24.09.2019)*

Гоц Л. С.

Г 74 Історія культури Європи Раннього нового часу : навч. посіб.
Київ : НАКККіМ, 2019. 112 с.

ISBN: 978-966-452-195-3

У навчальному посібнику висвітлено історію культури Раннього нового часу Європи. Упродовж XV – першої половини XVII ст. європейська культура набуває унікальних форм. Це виокремило Європу з-поміж інших країн і стало основою її подальшої стрімкої модернізації. Контакт культур в епоху Великих географічних відкриттів став ключовим фактором технічного прогресу та перетворив Європу на передову частину світу. А Реформація сприяла розвитку концепту «свобода совісті» – права людини формувати власні переконання.

Особливу увагу приділено аналітичному розгляду світоглядних настанов і розвитку духовної культури досліджуваної доби. Специфікою посібника є наочне та цілісне викладення багатого історичного матеріалу з апеляцією до сьогодення.

Навчальний посібник може бути корисним для студентів, аспірантів і викладачів таких спеціальностей: культурологів, соціологів, релігієзнавців, філософів, істориків і мистецтвознавців.

УДК 930.85(4)"654"](075)

ISBN: 978-966-452-195-3

© Л. С. Гоц, 2019

© Національна академія
керівних кадрів культури
і мистецтв, 2019

ЗМІСТ

Вступ	6
РОЗДІЛ I. «НОВИЙ ЧАС»: СЕНС ПОНЯТТЯ, ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ХАРАКТЕРНІ РИСИ МОДЕРНОЇ КУЛЬТУРИ.....	8
1.1 «Новий час»: сутність поняття та періодизація	8
1.1.1 Значення «Нового часу» в історії.....	8
1.1.2 Хронологічні межі й проблема періодизації Нового часу... ..	8
1.1.3 Виникнення терміна «Новий час».....	13
1.1.4 Співвідношення понять «Відродження» та «Ранній новий час».....	14
Питання для самоконтролю і завдання.....	15
1.2 Характерні риси культури та основні події Нового часу в Європі	16
1.2.1 Розвиток європейських країн Нового часу.....	16
Висновки	20
Питання для самоконтролю і завдання.....	21
РОЗДІЛ II. КУЛЬТУРОТВОРЧІ НАСЛІДКИ ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ	23
2.1 «Великі географічні відкриття»: сенс поняття, хронологічні межі та причини явища.....	23
Питання для самоконтролю і завдання.....	29
2.2 Зустріч цивілізацій як чинник протогобалізації.....	30
2.2.1 Проникнення португальців у Африку.....	30
2.2.2 Відкриття португальцями східного шляху до Індії.....	31
2.2.3 Відкриття Х. Колумбом Нового світу.....	32
Питання для самоконтролю і завдання.....	34
2.2.4 Доколумбові цивілізації Америки.....	35
2.2.5 Конкістадори у Новому Світі	36
2.2.6 Західний шлях до Індії та перша навколосвітня подорож	38
2.2.7 Інші відкриття європейців та їх політичний результат	38
Питання для самоконтролю і завдання.....	41
2.3 Цивілізаційні наслідки Великих географічних відкриттів	41
Питання для самоконтролю і завдання.....	44

2.4 Колоніальна система як нове культурне явище.....	44
Висновки	47
Питання для самоконтролю і завдання.....	48
РОЗДІЛ III. РЕФОРМАЦІЯ: ТРАНСФОРМАЦІЯ	
   ЦІННОСТЕЙ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ	49
3.1 Поняття «Реформація»	
та соціокультурні передумови явища.....	49
3.1.1 Ментальні трансформації як передумови Реформації	50
Питання для самоконтролю і завдання.....	53
3.1.2 Предтечі Реформації: Джон Вікліф, Ян Гус.....	54
Питання для самоконтролю і завдання.....	57
3.2 Ключові події реформаційного руху в Германії	58
3.2.1 Мартін Лютер і культурний вплив його ідей.....	58
3.2.2 Револьюційний потенціал релігійних ідей	
та Аугсбурзький мир	60
Питання для самоконтролю і завдання.....	69
3.3 Реформація у Швейцарії, Франції та Англії.....	70
3.3.1 Реформація у Швейцарії: кальвінізм.....	70
3.3.2 Реформація у Франції: Гугенотські війни,	
Варфоломійська ніч і Нантський едикт	71
3.3.3 Реформація у Англії: англіканство.....	72
3.3.4 Тридцятирічна війна та Вестфальський мир.....	73
Питання для самоконтролю і завдання.....	74
3.3 Протестантська етика	
і «дух» капіталізму за концепцією М. Вебера.....	75
Питання для самоконтролю і завдання.....	79
3.4 Культуротворче значення Реформації	79
Висновки	82
Питання для самоконтролю і завдання.....	83
РОЗДІЛ IV. КОНТРЕФОРМАЦІЯ ТА КУЛЬТУРНІ ФУНКЦІЇ	
   ЧЕРНЕЧИХ ОРДЕНІВ У КАТОЛИЦИЗМІ.....	85
4.1 Католицька реакція та Індекс заборонених книг.....	85
4.2 Орден як різновид європейської духовно-світської	
організації.....	86
4.3. Система чернечих орденів католицької Європи,	
їх місіонерська та просвітницька діяльність	88
Питання для самоконтролю і завдання.....	

4.4 Єзуїти: роль в контрреформації, система освіти і педагогіка.....	91
4.5 Маньєризм і бароко в контексті аксіологічних трансформацій ранньомодерної Європи.....	96
Висновки	102
Питання для самоконтролю і завдання.....	103
ДОДАТКИ.....	106
Теми для самостійного опрацювання	106
Перелік електронних джерел	109

ВСТУП

У виданні розглянуто стрижневі культуротворчі події, що сформували ранньомодерну Європу. Посібник має допомогти зрозуміти сутність цивілізаційних зрушень і світоглядного зламу, які Європа пережила у цей час.

У культурології як науці, що інтегрує різні дисципліни, культура розглядається не у вузькому сенсі – лише мистецтво та література, як це часто зустрічається в навчальній літературі, а як цілісна система – семіосфера й аксіосфера культурних сенсів, цінностей і символів людського буття. У посібнику розглянуто релігійну, політичну, економічну, науково-освітню сфери культури, що дозволяє глибше зрозуміти взаємозв'язок і взаємовплив різних елементів культури, специфіку зазначеного історичного періоду та тенденції культурного поступу ранньомодерної Європи.

Ранній новий час – епоху «Великого прориву» – в історичній науці називають по-різному: Пізнє середньовіччя, Ранній модерн тощо. Цей перехідний період характеризується вираженням дуалізму нового і традиційного. Тисячу років Європа жила в парадигмі *теоцентричної культури*. Майже вся європейська ойкумена, за виключенням східних територій, перебувала під опікою космополітичної «вселенської» ідеології католицької церкви. Проте з XV ст. ця відлажена система починає розхитуватись, як і феодальний устрій, що був основою світської та релігійної ієрархії суспільства. Європейська спільнота починає приділяти все більше значення *цінності людської особистості*, її здатності пізнавати світ, правам і демократичним свободам.

Магістральними явищами та подіями ранньомодерного періоду стали Високе та Пізнє відродження 1500–1620 рр., Великі географічні відкриття 1492 р. – XVII ст. та Реформація 1517–1648 рр. Вони відображають вектори ідеологічної боротьби між гуманістичною ідеологією Відродження, католицьким фундаменталізмом – контрреформацією та протестантським новаційним поглядом на Бога і людину. У цьому змаганні й відбулося переформатування *традиційного* європейського суспільства й наближення його до сучасного цивілізаційного стану, орієнтованого на *новацію, прогрес*.

Хронологічні межі Раннього нового часу: 1492–1648 рр. Звісно, конкретні дати, що позначають межі плавного перетікання однієї епохи в іншу, є дещо умовними й часто – дискусійними. Початковою точкою відліку Нового часу більшість сучасних дослідників вважає

відкриття Колумбом Нового світу в 1492 р. І ми вважаємо цю дату вдалою, адже це відкриття започаткувало надзвичайно масштабний за своїми наслідками процес цивілізаційних зрушень, названий *прото-глобалізацією*, та поширення впливу європейської цивілізації по всій Земній кулі.

Завершення Тридцятирічної війни підписанням *Вестфальської мирної угоди 1648 р.* відправило в минуле епоху тривалих масштабних релігійних воєн у Європі й надовго наперед окреслило *модерний, світський характер* політичного розвитку Європи, що актуально і нині. Підсумком Вестфальської системи міжнародних відносин стало різке ослаблення впливу релігійних чинників на європейське життя. Зовнішня політика стала ґрунтуватися на економічних, династичних і геополітичних інтересах.

На той час у Європі догорає Відродження і розповсюджується стиль маньєризм, який розцінюють як художнє втілення кризи ренесансних ідеалів. У лоні католицької церкви визріває бароко. Творять такі художники, як Леонардо да Вінчі, Рафаель, Мікеланжело, Дюрер, Рубенс, Веласкес, Рембрандт, Арчімбольдо, Ян Вермер, Караваджо, Ван Дейк, Пуссен. Архітектори – Джакомо Бароцці да Віньола, Лоренцо Берніні, Франческо Борроміні, Франческо Бартоломео Растреллі, Ян Кристоф Глаубіц, Карло Мадерно. Драматурги – Шекспір, Лопе де Вега, Кальдерон. Композитори – Монтеверді, Палестріні, Шютц. Неоцінений внесок у формування нової людини робить засновник «нової педагогіки» Ян Амос Коменський. Розвивається раціоналістична філософія, що незабаром витіснить схоластику.

Світогляд ранньомодерної людини зазнав радикальної трансформації, тому не дивно, що ця доба багата на бурхливі події, докорінні перетворення та конфлікти. Ряд подій Раннього модерну є «революційними». Передусім, це «світоглядна революція», яку спричинили Великі географічні відкриття. Так, територія, відома європейцям на той час, збільшилася за XVI ст. у шість разів, а середньовічна церковна картина світу похитнулася. Разом зі світоглядною відбулася і «духовна революція» – Реформація. «Наукова революція» прискорила процес «розчаклування світу». Водночас «революція цін» завершилася «соціальною революцією» – переходом від феодального світогляду до капіталістичного.

РОЗДІЛ I

«НОВИЙ ЧАС»: СЕНС ПОНЯТТЯ, ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА ХАРАКТЕРНІ РИСИ МОДЕРНОЇ КУЛЬТУРИ

1.1 «НОВИЙ ЧАС»: СУТНІСТЬ ПОНЯТТЯ ТА ПЕРІОДИЗАЦІЯ

1.1.1 Значення «нового часу» в історії

Приступаючи до вивчення історії культури Раннього нового часу, треба з'ясувати, який сенс вкладають у поняття «Новий час».

✍ **Новий час** – це період всесвітньої історії між **Середніми віками** та **Новітнім часом**. У сучасній історіографії його крайніми віхами зазвичай вважають **відкриття Х. Колумбом Америки в 1492 р.** та **Першу світову війну 1914 р.**

! Порівняйте тривалість періодів в історії людства: первісність, Стародавній світ, Середньовіччя, Новий час.

Епоха Нового часу тривала приблизно 400 років і зайняла дуже короткий порівняно з іншими епохами часовий проміжок.

період	тривалість
Доісторичний період	сотні тисяч років
Стародавній світ	3500 років
Середньовіччя	1000 років
Новий час	400 років

Так, доісторичний період або первісність налічує сотні тисяч років; стародавній світ – близько 3500 років; середньовіччя тривало приблизно 1000 років.

Проте **Нова доба мала в європейській історії виняткове значення**. У Новий час темпи наукового, технічного, економічного, соціального розвитку прискорилися настільки, що **людство за 400 років зробило стрибок вперед, який можна порівняти зі шляхом, пройденим за всі попередні тисячоліття історії**.

Отже, зміна культурних парадигм з часом пришвидшувалась.

1.1.2 Хронологічні межі та проблема періодизації нового часу

Сучасна історична періодизація має такий вигляд:

Періодизація всесвітньої історії	
Назва періоду	Хронологічні межі
Історія первісного суспільства	? – 3 тис. років до н.е.
Історія Стародавнього світу	3 тис. років до н.е. – 476 р.
Історія Середніх віків	476–1492 рр.
Історія Нового часу	1492–1914 р.
Історія Новітнього часу	1914 – сьогодні

! Щодо хронологічних меж Новочасної доби вчені досі сперечаються. Особливо щодо того, коли почався цей історичний період.

І це не дивно. З одного боку, різноманітні **прикмети Нового часу** можна простежити вже починаючи з **XIII–XIV ст.** Наприклад, такі:

- Поступова **переорієнтація торгівлі на цілеспрямоване отримання прибутку**, тоді як раніше основною метою торгівлі було придбання потрібних товарів або збуту випадкових надлишків.

- **Зародження товарного виробництва.** Такий вид організації економічного життя передбачає, що всі продукти створюються для продажу. Він виникає внаслідок суспільного розподілу праці.

- **Зародження кредитно-банківської системи.** Нагадаємо, що християнство суворо засуджувало лихварів. Так, Римські Папи неодноразово погрожували суворою карою особам, що давали позики під відсотки, і навіть звільняли боржників від їх зобов'язань перед кредиторами.

- **Поява станово-представницьких органів влади.**

- **Прийняття законів, що обмежують владу королів і великих феодалів.**

З іншого боку, багато типово середньовічних рис зберігалися в європейських країнах аж до початку XX ст. Наприклад, такі:

- **Феодальна роздробленість.**
- **Особиста залежність селян.**
- **Суди інквізиції.**

! Така ситуація навіть призвела до створення цікавої наукової концепції «Довгого Середньовіччя».

У 1970-ті рр. французький історик **Фернан Бродель** (1902–1985), представник **школи «Анналів»** (один з провідних дослідницьких напрямів у сучасній історичній науці), висунув ідею **«тривалого Середньовіччя».**

Згодом її підтримав і блискучий французький історик-медієвіст **Жак Ле Гофф** (1924–2014) – представник напряму «**Нової історії**», що вийшла зі школи «**Анналів**».

«**Довге Середньовіччя**» охоплює історію з перших століть християнського літочислення і аж до кінця XVIII або навіть початку XIX ст., коли руйнування ментальності середньовічного суспільства стало повним.

 Ментальність – сукупність емоційно-психологічних установок свідомості, звичок мислення, схильностей сприйняття, поведінки та повсякденних вірувань. Ментальність базується на архетипах і втілюється в символах і міфах.

Ось як про «Довге Середньовіччя» пише **Жак Ле Гофф** у книзі «**Середньовічний світ уявного**»:

 «Я пропоную ввести поняття тривалого, дуже довгого Середньовіччя, базові структури якого розвиваються вкрай повільно, з III ст. і до середини XIX ст., тобто до того моменту, коли промислова революція, панівне становище Європи у світі, реальний розвиток і поширення демократії (віддаленим прообразом якої було античне місто) породили дійсно новий світ, нехай навіть ще не повністю вільний від спадщини та традицій минулого».

Формаційний і сучасний підходи в історичній періодизації

Звісно, конкретні дати, що позначають межі плавного перетікання однієї епохи в іншу, є досить умовними, але з упевненістю можна сказати, що **в процесі переходу від Середньовіччя до Нового часу** ключове значення мала **друга половина XV ст.**

У радянській історіографії довгий час домінувала **теорія суспільно-економічних формацій**, яка була створена істориками-марксистами. Відповідно до неї, кожній історичній епосі відповідає свій **спосіб виробництва**:

Стародавній світ	рабовласницький
Середні віки	феодальний
Новий час	капіталістичний
Новітній час	соціалізм, комунізм
Новітній час вважався часом розпаду капіталістичної системи та поступового переходу до соціалізму і комунізму	

Відповідно до цієї теорії, **хронологічними рамками Нового часу в марксистській парадигмі були 1640–1918 рр.**

Початок Нового часу радянські історики пов'язували з початком **Англійської буржуазної революції** у 1640 р. І дійсно, саме тоді капіталістична ідеологія вперше взяла гору над феодальною в масштабах цілої країни. Англійська революція започаткувала подальшу перемогу над феодальною ідеологією в Європі. Саме тоді прискорилося трансформація станового устрою суспільства в новий соціальний лад – капіталістичний. У ньому на перше місце починають виходити особистісні якості людини, її активність та ініціативність, а не походження, як це було зі стародавніх часів.

У 1918 р. закінчилась **Перша світова війна**. На думку марксистських істориків, вона була останньою війною за перерозподіл світу між капіталістичними державами, тобто «імперіалістичною» війною. У 1917 р. Російська імперія припинила існування – відбулася **Жовтнева революція**, яку вважали початком переходу від капіталістичного укладу життя до соціалістичного, а згодом і до комуністичного.

Водночас західні вчені вважали, що Новий час почався на 150 років раніше, у кінці XV – на початку XVI ст.

Радянські історики, внесок яких в історичну науку не варто недооцінювати, також переважно визнавали, що XVI ст. є перехідним періодом від Середніх віків до Новочасної доби та часто називали цей період «Пізним середньовіччям». **Сьогодні в історичній науці переважає точка зору, що Новий час почався з епохи Великих географічних відкриттів. Ми дотримуємося сучасної періодизації, згідно з якою:**

НОВИЙ ЧАС обмежується **1492– 1914 рр.**,
РАННІЙ НОВИЙ ЧАС триває з **1492 по 1648 рр.**

Періоди, на які часто поділяють Новий час:

Сучасна періодизація нового часу	
Ранній новий час 1492–1648	Від відкриття Колумбом Нового світу до Вестфальської мирної угоди 1648 р.
Пізній новий час 1648–1914	Від Вестфальської мирної угоди 1648 р. до початку Першої світової війни

Логічне обґрунтування сучасної періодизації.

! Запам'ятайте ключові віхи актуальної періодизації Нового часу:

• **1492 р.** – відкриття Колумбом Американського континенту розпочало поширення впливу європейської цивілізації по всій Земній кулі та запустило процес, названий **протоглобалізацією**.

Звісно, відкриття Америки Колумбом було лише однією, проте ключовою подією в низці важливих подій XV ст., які ознаменували собою завершення тисячолітньої епохи Середньовіччя й одночасно були передвісниками настання нової епохи.

• **1648 р.** – завершення Тридцятирічної війни підписанням Вестфальської мирної угоди. Цією подією завершилась епоха тривалих і масштабних релігійних воєн. Європа ступила на шлях **модерного, світського політичного розвитку**, що актуально і понині. Вестфальська система міжнародних відносин зафіксувала ослаблення впливу релігійних чинників на європейське життя. Зовнішня політика стала ґрунтуватися на економічних, династичних і геополітичних інтересах.

• **1914 р.** вважають кінцем Нової й початком Новітньої історії. 1914 року **розпочалась Перша світова війна – війна зовсім нового типу**. Ця війна вперше велася у **всесвітньому масштабі**, із застосуванням новітньої техніки, на фронтах великої протяжності, масовими арміями. Крім того, **ця війна викликала до життя ряд важливих суспільних процесів**, що сколихнули основи політико-економічного устрою Європи та змусили уряди провідних світових держав замислитися про необхідність його докорінного реформування.

Соціальні революції, спровоковані Першою світовою війною, призвели до того, що **капіталізм змінився**, вступив у нову стадію свого розвитку, яка, на думку багатьох сучасних вчених, призводить до формування нового типу суспільства, умовно названого **«постіндустріальним»**.

! Зверніть увагу: процес історичного пізнання та осмислення фактів не є статичним, отже, можна натрапити на інші варіанти датування історичних періодів.

Визначальні події та явища Нового часу

У Ранній новий час (1492–1648) у Європі відбулися такі визначальні події, процеси та явища: Високе та Пізнє відродження, Великі географічні відкриття, Реформація і Контрреформація. У найбільш розвинених країнах відбувається становлення капіталізму – новий тип соціально-економічних відносин і поступове витіснення ним феодалізму.

Найвидатніші події Раннього нового часу 1492–1648		
Високе та Пізнє відродження 1500–1620 рр.	Великі географічні відкриття 1492 р. – XVII ст.	Реформація 1517–1648 рр.
Розробляються ідеологічні засади формування людини Нового часу в річищі гуманізму	Протоглобалізація, початок процесів глобалізації	Втрата католицькою церквою духовної монополії в Європі, зростання індивідуалізму, плюралізація культури

Пізній новий час (1648–1914) – це час Просвітництва і Великої французької революції 1789 р. бурхливого розвитку капіталістичних відносин, промислових революцій, становлення індустріальної цивілізації, боротьби економічно розвинутих держав за сировинні ресурси та ринки збуту товарів. Система міжнародних відносин будується на розподілі нових відкритих земель між провідними державами, що створили колонії.

У таблиці «Періодизація всесвітньої історії» нема Відродження. З'ясуємо, чому.

1.1.3 Виникнення терміна «Новий час»

Поняття «Новий час» першими почали вживати у XV ст. італійські гуманісти. Вони розділили історію на давню, середню і нову. Цим вони протиставили себе попередній добі історії, яку назвали «Середні віки», стверджуючи, що в історії Європи розпочався новий період.

Для гуманістів Новим часом була їх сучасність, а критерієм Нового часу став розквіт світської науки й культури в період Ренесансу. Вони вважали, що стоять біля джерела нового періоду історії, під яким вони розуміли час відродження духовних цінностей античності, які, на їхню думку, були забуті після падіння Західної Римської імперії.

Термін увійшов у науковий обіг, але **розуміння поняття «Новий час» з плином часу змінилося**. Поступово стало ясно, що:

сутність Нового часу полягає в зародженні якісно нового, сучасного типу цивілізації та в колосальному пришвидшенні темпів розвитку людства. Отже, «Новий час» – термін, що акцентує новації та докорінні зміни в розвитку людства.

1.1.4 Співвідношення понять «відродження» та «ранній новий час»

Термін «Ранній новий час» часто вважають тотожним терміну Відродження. Проте це не так.

Відродження (поч. XIV – перші десятиліття XVII ст.) є **перехідним періодом** країн Західної та Центральної Європи від **пізньосередньовічної цивілізації до Новочасної доби**.

Поняття «Відродження» та «Ранній новий час» не тотожні концептуально та за часопросторовими характеристиками.

Концептуальна різниця.

Ренесанс – культур-філософський і мистецький рух кінця Середньовіччя – початку Нового часу, що відроджував (звідси й назва) античні гуманістичні ідеали.

Локальних «Відроджень» в історії було багато – наприклад, Каролінгське (кін. VIII – сер. IX ст.) і Оттонівське (кін. X ст.). У різних частинах Європи воно то спалахувало, то згасало. **Тому Відродження не є окремою тотальною історичною епохою**, як Середньовіччя чи Новий час (зокрема, так вважав Жак Ле Гофф).

«Відродження» – термін, поширений у мистецтвознавстві. Наприклад, мистецтво Раннього нового періоду, як правило, ділиться на мистецтво епохи Відродження і Бароко. А ранньомодерна філософія поділяється на філософію Відродження і Просвітництва.

«Новий час» – поняття, передусім, соціо-політичної та економічної площини. Його вживання у мистецтвознавчому дискурсі не поширене. Так, вираз «Новий час» стосовно образотворчого мистецтва та архітектури не є розповсюдженим.

Часопростір явища.

«Відродження» – це культурна епоха, що отримала світовий резонанс. Проте територіально та ідейно Відродження стосується, передусім, історії культури Західної та Центральної Європи і має свій «епіцентр» – центральна й північна Італія. Саме в цих країнах вплив Відродження був найсильнішим.

Новий час – територіально та ідейно глобальне явище, адже жодну країну не оминули новації та докорінні світоглядні трансформації, пов'язані з цим періодом світової історії.

Отже, частина Відродження (Високе та Пізнє відродження, 1500–1620 рр.) та Ранній новий час (1492–1648 рр.) – культурні явища, що хронологічно майже збігаються.

У цілому можна вважати, що ідеї Відродження підготували підґрунтя для ментальних трансформацій у європейській свідомості, заклали світоглядні передумови Модерної доби – Нового часу. Саме **розвиток ідей Ренесансу в Європі у Новий час призвів до кардинального перевороту всієї системи європейської культури.** Змінилися культурні цінності, мислення, розуміння людиною свого місця в природі та історії. Ці трансформації охопили релігійну, мистецьку, наукову, економічну та політичну сфери життя.

Питання для самоконтролю і завдання

1. Порівняйте тривалість періодів в історії людства: первісність, Стародавній світ, Середньовіччя, Новий час.
2. Концепція «Довгого Середньовіччя»: її автори та основні ідеї.
3. Які прикмети Нового часу можна простежити вже з XIII–XIV ст?
4. Що таке ментальність і яким чином вона пов'язана з історичною періодизацією?
5. Формацийний підхід в історичній періодизації та його недоліки.
6. Порівняйте принципи періодизації Нового часу в радянській і сучасній історичній науці.
7. Хронологічні межі Нового часу в сучасній періодизації.
8. Періоди історії Нового часу згідно з сучасною періодизацією.
9. Надайте обґрунтування сучасної періодизації Нового часу.
10. З якою подією пов'язують початок Раннього нового часу?
11. З якою подією пов'язують кінець Ранньомодерної доби?
12. З якою подією пов'язують початок Пізнього нового часу?
13. З якою подією пов'язують початок Новітнього часу?
14. Назвіть події, які вважають визначальними для Нової історії.
15. Хто першим почав вживати поняття «Новий час»?
16. У чому полягає сутність Нового часу? Чим він відрізняється від інших епох?
17. У чому полягає відмінність між поняттями «Ранній новий час» і «Відродження»?
18. Яке значення ідей Ренесансу у становленні нового суспільства Нового часу?

Поясніть значення термінів і перевірте їх за посібником і словником: історіографія, епоха, Новий час, Нова історія, Новочасна доба, Ранній новий час, Пізній новий час, Ранньомодерна доба, формаційний підхід або теорія суспільно-економічних формацій, товарне виробництво, розподіл праці, стан, станово-представницький орган влади, Високе та Пізнє відродження, гуманізм, античність, парадигма, концепція, «довге» XIX ст.

1.2 ХАРАКТЕРНІ РИСИ КУЛЬТУРИ ТА ОСНОВНІ ПОДІЇ НОВОГО ЧАСУ В ЄВРОПІ

Основними центрами формування нового суспільства Новочасної доби були країни Західної Європи – Італія, Англія, Нідерланди, Франція, Німеччина. Саме тут народжувалися нові ідеали й суспільно-політичні рухи.

Слід нагадати, що сутність Нового часу полягає в зародженні якісно нового, сучасного типу цивілізації та в колосальному пришвидшенні темпів розвитку людства.

! Отже, вивчаючи Нову історію, особливу увагу слід приділити глибокому усвідомленню культурних трансформацій, новацій, що з'явилися, розвинулися і ствердилися у Новий час, розумінню їх цивілізаційного значення для європейської та світової культури.

З метою «настроїти оптику» сприйняття подальшої деталізованої історичної інформації (адже ці теми в посібнику ми ще розглянемо окремо) окреслимо в загальних рисах **основні історичні події та культурні зрушення Нового часу.**

1.2.1 Розвиток європейських країн нового часу

1. Зростання вільнодумства й індивідуалізму.

Доба **Відродження** започаткувала значні зрушення у світогляді людей. У цей час формувалося і наростало усвідомлення того, що людина, особистість є найвищою цінністю, що вона має право на всебічний гармонійний розвиток і реалізацію своїх можливостей.

2. Великі географічні відкриття привели до експансії європейської цивілізації в інші регіони світу і стали поштовхом до далекосяжних зрушень.

Тисячі людей із європейських країн вирушили на нові землі в пошуках багатства, слави і нових територій. Завдяки цим подіям західноєвропейська цивілізація поширила свій вплив на Америку, Африку й Азію, суттєво змінивши життя цих народів. Помітно змінилося й життя самої Європи.

Великі географічні відкриття та прозріння Коперника і Галілея **перевернули старовинні уявлення про Землю як про центр світобудови**, розширили уявлення людини про світ, показали його безмежність, різноманітність, складність, **розкрили нові горизонти.**

Це завдало відчутного удару по католицькій церкві, унаслідок яких було поставлено під сумнів істинність поглядів на побудову світу, поширюваних церквою. Людство вперше зрозуміло, що світ не закінчується на березі моря чи океану. За цими океанами є континенти, на яких також живуть люди, і всі вони є представниками єдиної спільноти на планеті.

3. Католицька церква, яка була основою старого європейського суспільства, ставала все більшою перепорою на шляху формування нових капіталістичних порядків.

Рух за переосмислення ролі католицької церкви в суспільстві отримав назву **Реформація**. Діячі Реформації заперечили право папства та католицьких священників на неподільну монополію в інтерпретації Біблії, акцентували роль особистої усвідомленості вірянина та здатність осягати істину індивідуально, під прямим, безпосереднім керівництвом Бога. Отже, **стосунки людини з Богом змінилися**.

4. Реформація розколола Західну Європу, раніше монолітну в релігійному вимірі, на католицьку і протестантську частини.

Втрата католицькою церквою духовної монополії в Європі призвела до зростання індивідуалізму та «поліфонічності», плюралізації європейської культури. Світоглядні відмінності у Західноєвропейському суспільстві поглибились.

5. Відбувалася раціоналізація, секуляризація свідомості, що все більше ставала світською.

В епоху Відродження і Реформації були **закладені основи сучасних наукових знань** у сфері природничих, точних і гуманітарних дисциплін. Критерієм істини став експеримент, дослід, нова система доказів. Результатом діяльності гуманістів стала система університетської та академічної освіти. Імена Ф. Бекона і Р. Декарта ствердили **модерну методологію наукового пізнання** та відкрили раціоналістичну філософію Нового часу.

Усе більша кількість представників нової європейської цивілізації почала керуватися здоровим практичним глуздом і власним розумом.

6. Руйнувалися старі традиційні феодальні відносини, що базувалися на натуральному аграрно-ремісничому господарстві та на особистій відданості й залежності.

7. Склалися нові економічні відносини – ринкові, капіталістичні. Капіталістичні відносини змінюють феодальні не тільки в економічній сфері, але і в суспільному житті.

8. Відбувався перехід до нового типу відносин, регульованих писаним законом і договорами. З розвитком письмової культури та зростанням секуляризації європейського суспільства роль усного слова та довіра до нього починає занепадати.

9. Відбувалися зміни в державному устрої країн Європи, з'являлися нові соціальні верстви.

Спочатку стану монархію змінювала абсолютна. У Західній Європі посилювалась **централізація** країн, Абсолютизм став тією формою державного устрою, яка більше відповідала інтересам нових соціальних верств. Так, майже все XVII ст. – панування абсолютизму у Франції та Іспанії. **Потім криза абсолютистських монархій спонукала до пошуку нових, демократичних форм** верховної влади.

Широка ідейна течія «**Просвітництво**», що виникла у другій половині XVII ст. в Англії, стала обіцянкою тріумфу розуму людини та воскресила сподівання на справедливий устрій суспільства. У цей час набули поширення погляди, спрямовані проти абсолютизму, проголошувалася необхідність забезпечення державою кожній людині **свободи віросповідання, рівних громадянських і політичних свобод**. Одночасно визрівало розуміння того, що влада має служити суспільству, захищати **інтереси та права кожної особистості**.

10. У найбільш розвинених країнах йшло становлення парламентської демократії.

11. Відбувалося становлення національної самосвідомості багатьох народів, ведення ними боротьби за свою національну незалежність. Становлення централізованих національних держав призвело і до встановлення державних кордонів, наближених до сучасних.

12. Формується й зміцнюється нова модель відносин у світі – колоніальна система.

13. Поступово традиційні аграрні суспільства перетворювалися на модерні, індустріальні.

Цивілізації стародавнього світу та середніх віків були цивілізаціями **аграрними**. Вони цілком залежали від сільськогосподарського виробництва.

Соціальний стан людини, її значення в суспільстві визначалися в основному тим, чи була вона власником землі або тільки її орендарем, обробляла землю сама, або змушувала інших робити це за себе. Основним джерелом доходів була феодальна земельна рента. Промислового виробництва як такого не існувало, зате були поширені ремесла, призначення яких – забезпечення досить скромних потреб людини в одязі, знаряддях праці, зброї, предметах розкоші.

Для аграрних цивілізацій характерні вкрай повільні темпи розвитку. Соціальні відносини, наукові погляди, засоби виробництва, технології не змінювалися протягом століть і тисячоліть. Розвиток відбувався в основному екстенсивним (кількісним) шляхом внаслідок освоєння нових територій, збільшення кількості працівників.

Новий час – період економічного підйому в Європі. Розвиваються мануфактурне виробництво і торгово-грошові відносини.

! Внаслідок Великих географічних відкриттів торгівля набула всесвітнього характеру.

Новий час – час становлення і панування індустріальної, техногенної цивілізації. Вона виникає внаслідок бурхливого розвитку капіталістичних відносин і промислового перевороту (промислова або індустріальна революція) – масового переходу від ручної праці до машинної.

На перший план виходить товарне виробництво. Основною тенденцією стає прагнення отримати прибуток. Це прагнення стимулювало бурхливий розвиток промисловості, отже, і технології та науки, адже для того, щоб отримати більше товарів, необхідно удосконалювати виробництво за допомогою науки.

14. Між країнами й цивілізаціями поширювалися конфлікти, викликані причинами, яких не було в стародавньому і середньовічному світі. Це боротьба за джерела сировини для промислового виробництва (тобто для створення великих підприємств – фабрик і заводів) і боротьба за ринки збуту промислової продукції.

15. Відбувався процес поступового, проте висхідного усвідомлення прав особистості.

Внаслідок економічних змін розвивалися і соціальні відносини. Усе більша кількість людей займалася кваліфікованою працею, що вимагає певної освіти. Отже, люди ставали більш грамотними, починали усвідомлювати свої права і відстоювати їх. Залишилася в минулому особиста залежність, праця стала найманою. Можновладці змушені були зважати на вимоги найманих робітників і вдосконалювати систему соціальних відносин. Цей процес відбувався болісно і призвів до ряду кривавих потрясінь, але результатом його стало визнання рівності всіх перед законом.

У цілому для індустріальної цивілізації є характерним бурхливий всебічний розвиток, який в основному відбувається інтенсивним (якісні зміни) шляхом.

16. У Новий час склалася загальноєвропейська система міжнародних відносин, що пізніше стала прообразом загальносвітової, глобальної.

17. Відбувалася поступова «кристалізація» так званої «європейської», а згодом – «загальнолюдської», глобалізованої системи цінностей.

Розвиток країн Сходу наприкінці XV – у XVIII ст. відбувався інакше, ніж у Європі. Тут, як і раніше, зберігалися аграрно-ремісничі традиційні суспільства. У Новий час тиск новоєвропейської цивілізації на країни Сходу посилювався. Останні, не маючи змоги витримати його, перетворилися на залежні від Заходу країни.

Отже, доба кінця XV–XVIII ст. стала для країн Сходу часом уповільнення темпів технічного розвитку, збереження традиційних аграрно-ремісничих цивілізацій. А для країн Заходу – періодом активного формування і становлення новоєвропейської цивілізації, що динамічно розвивалася.

Висновки:

Стислий огляд основних подій і характерних рис Нового часу в Європі демонструє певні закономірності.

Для Нового часу характерні процеси самоусвідомлення і звільнення (емансипації) – на особистісному та етнічному рівні.

Новий вектор цивілізаційного розвитку в Нову добу характеризується поступальною покроковою десакралізацією свідомості. Так, Відродження, Реформація, Просвітництво та наукові відкриття підривають авторитет церкви. Символічно пов'язана з авторитетом церкви світська влада (монарх) також все більше втрачає містичний ореол. З розвитком раціоналізму і науки в Новий час людина все більше шукає опору в собі.

Покрокове зменшення релігійного й міфічного сектору в культурі в Новий час призводить до **стрімкого зростання секулярного, світського, сцієнтистського, техногенно орієнтованого світогляду в Новітній час.**

! Це призведе до витіснення ідеї Бога з ядра культури в її периферію. Отже, до зміни глибинної сутності культури.

У Новітній час «місце Бога» в суспільній свідомості посяде наука чи панівна ідеологія.

Зверніть увагу: культуру поділяють на ядро й периферію.

✍ **Ядро культури** – це сукупність її основоположних норм і принципів, домінуючих рис. Ядро культури забезпечує стійкість і стабільність структури. **Периферія** – риси і якості культури, що є менш суттєвими при визначенні культури. Функція культурної периферії – забезпечення гнучкості культури з метою пристосування до змін навколишнього середовища.

Питання для самоконтролю і завдання

1. Охарактеризуйте основні особливості розвитку країн Європи у Нові часи.
2. Розкрийте тезу про зростання вільнодумства й індивідуалізму в Новий час.
3. Розкрийте тезу про зростання раціоналізації та секуляризації.
4. Як відбувалось у Новий час закладення основ сучасних наукових знань?
5. Розкажіть про стрімке розширення уявлень про фізичний всесвіт у Новий час.
6. Розкрийте тезу про експансію європейської цивілізації в інші регіони світу в Новий час.
7. Розкажіть про складання нових економічних і політичних відносин у Новий час.
8. Розкрийте тезу про зміну форм верховної влади, посилення, розквіт і кризу абсолютистських монархій у Новий час.
9. Розкрийте тезу про бурхливий розвиток капіталістичних відносин, розвиток індустріального суспільства, промисловий переворот, становлення техногенної цивілізації в Нову добу.
10. Розкрийте тезу про боротьбу за джерела сировини та ринки збуту промислової продукції в Новий час.
11. Розкрийте тезу про становлення національної самосвідомості та централізованих національних держав у Нову добу.
12. Розкажіть про поступове наростання усвідомлення прав особистості в Новий час.
13. Що ви знаєте про становлення парламентської демократії в розвинутих країнах Європи?
14. Розкрийте сенс і значення складання загальноєвропейської, загальносвітової системи міжнародних відносин у Новий час.
15. Розкажіть про складання системи так званої «європейської», а згодом – «загальнолюдської», глобалізованої системи цінностей у Новий час.

16. Порівняйте розвиток Європи та країн Сходу наприкінці XV – у XVIII ст.

17. Чи поділяєте ви думку про те, що кожний період всесвітньої історії був новим кроком для людства на шляху його поступального розвитку? Обґрунтуйте відповідь.

Поясніть значення термінів та перевірте їх за посібником і словником: вільнодумство, секулярний, секуляризація, експансія, традиційне суспільство, аграрне суспільство, натуральне господарство, ринкові відносини, екстенсивний та інтенсивний розвиток, мануфактурне виробництво, кваліфікована праця, техногенна цивілізація, індустріальне суспільство, модерне суспільство, ядро культури та периферія культури.

Література :

1. Акунін О. С. Нова історія країн Західної Європи та Північної Америки (1492–1918 рр.); Хронологія подій : навч. посіб. Миколаїв : Фірма «Іліон», 2013

2. Балух В. О., Коцур В. П. Культура ранньомодерної Європи : підруч. для студентів вищ. навч. закл.; гол. ред. О. В. Красовицький. Харків : Фоліо, 2017. 495 с.

3. Джеджора О. Історія Європейської цивілізації. Ч. I. До кінця XVIII століття. Львів : ЛБА, 1999

4. Долгое Средневековье. Сборник в честь проф. А. А. Сванидзе / Отв. ред. А. К. Гладков, П. Ю. Уваров. Москва : Кучково поле, 2011.

5. История ментальностей. Историческая антропология. Зарубежные исследования в обзорах и рефератах. Москва, 1996.

6. Карсавин Л. П. История европейской культуры. Т. 1, 2. Санкт-Петербург, 2003.

7. Кривогуз И. М. (ред.) Новая история стран Европы и Америки : учеб. для вузов. Москва : Дрофа, 2005

8. Кузьмін О. С. Нова історія країн Західної Європи та Північної Америки Житомир, 2011

9. Левчук Л. Т. (гол. ред.). Історія світової культури : навч. посіб. / під кер. Л. Т. Левчук. 3-тє вид., перероб. і доп. Київ : Центр учбової літератури, 2010. 400 с.

10. Орлова Т. В. Історія сучасного світу (XV–XXI ст.). Київ, 2007

11. Пономарев М. В., Смирнова С. Ю. Новая и новейшая история стран Европы и Америки. Т. 1., Москва, 2000

12. Проблемы периодизации истории Средних веков и Раннего нового времени (Круглый стол Ассоциации медиевистов и историков Раннего нового времени) // Бюллетень Всероссийской Ассоциации медиевистов и историков Раннего нового времени. Москва, 1993. № 2.

13. Родригес А. М. (ред.) Новая история стран Европы и Америки. XVI–XIX вв. / под ред. А.М. Родригеса, М.В. Пономарева. Ч. 1. Москва, 2005

14. Чубарьян А. О. (ред.) Всемирная история. В 6-ти томах. Т. 3. Мир в Раннее новое время. Москва: Наука, 2013. 889 с.

РОЗДІЛ II КУЛЬТУРОТВОРЧІ НАСЛІДКИ ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ

2.1 «ВЕЛИКІ ГЕОГРАФІЧНІ ВІДКРИТТЯ»: СЕНС ПОНЯТТЯ, ХРОНОЛОГІЧНІ МЕЖІ ТА ПРИЧИНИ ЯВИЩА

Епоха Великих географічних відкриттів (з XV до XVII ст.) – бурхливий і надзвичайно масштабний за наслідками період першопрохідницької експансії європейської цивілізації в інші регіони світу.

Ця доба стала переломною між Середніми віками та зрілим Новим часом. Саме в цей період Європа накопичила достатньо знань і відчула пекучу потребу пізнати всю Землю та підкорити її невідомі простори.

Великі географічні відкриття, перш за все, асоціюються з далекими морськими подорожами португальських та іспанських мандрівників. Вони шукали альтернативні торгові шляхи до «Індії» з метою здобути золото, срібло і прянощі.

У цей час європейці знаходять нові джерела товарів і природних ресурсів (корисні копалини, землі). Європа відкриває нові землі та морські маршрути до Африки, Америки, Азії та Океанії.

Причини й передумови Великих географічних відкриттів

Сучасні історики виділяють такі передумови Великих географічних відкриттів:

1. Розширення культурних контактів внаслідок Хрестових походів та зростання естетичних потреб знаті.

Пригадаємо історію Середньовіччя.

☛ **Загалом Хрестові походи (XI–XV ст.) з метою визволення Святої Землі зазнали краху.** Під час походів було знищено безліч осередків і пам'яток культури, бібліотек і палаців.

✍ **Свята земля** – загальне європейське найменування Єрусалима й територій, що його оточують. Географічно ототожнюється з **Палестиною**.

Так, у результаті одіозного **Четвертого Хрестового походу** (1202–1204) християнами, латинськими хрестоносцями було пограбовано та зруйновано **Константинополь** – центр східної християнської культури.

✍ **Константинополь** (Царгород у слов'янських джерелах) – **Стамбул** – тепер це найбільше місто Туреччини та Європи, п'яте місто у світі за населенням. Колишня столиця Римської, Візантійської, Латинської й Османської імперій.

Можна згадати й трагічний **Хрестовий похід дітей** 1212 р., що став апогеєм європейського фанатизму та безглуздої агресії з релігійним підґрунтям.

Хрестові походи мали неоднозначні наслідки.

☛ Вони спричинили **погіршення відносин між Європою та країнами Сходу, християнським й ісламським світами.** Проте, врешті-решт, внаслідок них значно **пожвавилася торгівля на Середземному морі.** Особливо помітну перевагу отримали італійські міста-держави – Венеція, Генуя, Піза, до яких перейшла першість у торгівлі з країнами Сходу.

Хрестові походи сприяли ознайомленню європейців з **новими рільницькими рослинами** та започаткуванню їх вирощування в Європі. Саме тоді потрапили в Європу рис, гречка, лимони, абрикоси, кавуни. Хрестоносці ознайомилися з виробництвом цукру, шовкових тканин і скляних дзеркал, запозичили зі Сходу голубину пошту й вітряки.

Знайомство зі Сходом вплинуло і на **побут** європейців. **Лицарі засвоїли вишуканість східних манер, придворну ввічливість,** почали стежити за своїм тілом та обличчям. Саме відтоді на Заході призвичаїлися мити руки перед їжею, приймати ванни і митись у гарячих лазнях. У лицарських замках з'явилася нова захоплива гра – **шахи.**

2. Захоплені розповіді мандрівників, хрестоносців, купців про казково багаті країни Сходу.

Інтригуючим стимулом до нових географічних відкриттів стали розповіді хрестоносців, купців і мандрівників про фантастичних тварин, людей і химерні звичаї. У Середньовіччі відома праця мандрівника **Марко Поло** (1254–1324) «**Книга чудес світу**» або «**Книга про різноманітність світу**» (1298–1299) відкрила перед європейцями дивовижний світ Сходу. У давнину цю роботу часто використовували при складанні географічних і морських карт.

! Зачитайте цитату з книги та уявіть, яке враження вона справляла на слухача:

📖 «Водяться тут дикі слони та єдинороги нітрохи не менше слонів; шерсть у них як у буйвола, а ноги слона, посеред чола – товстий і чорний ріг; кусають вони, скажу вам, язиком; на язиці в них довгі колючки, язиком вони і кусають. Голова як у дикого кабана і завжди дивиться в землю; любить жити в трясовині та по болотах. На вигляд звір потворний. Не схожі вони на те, як у нас їх описують; не стануть вони піддаватися незайманій: зовсім не те, що у нас про них розповідають». (Джерело: Марко Поло. Книга о разнообразии мира. Перевод И. П. Минаева., с. 348).

? Яку середньовічну легенду ви розпізнали в тексті
? Про яку реальну тварину насправді йдеться в тексті

Про Схід розповідали, як поріг Раю, заморські прянощі – перець, імбир, кориця, гвоздика – уявлялись при цьому носіями райських пахощів (докладніше про це див. книгу В. Шивельбуша «Смаки раю»). У Західній Європі посилився потяг до вишуканих страв, солодких вин, прянощів. У моду ввійшов витончено святковий одяг зі східних тканин (шовк, тафта тощо), предмети східного побуту, килими, рідкісні речі, коштовна зброя.

Щоб купувати все це, потрібні були кошти, і феодали почали частіше вимагати від залежних селян платити податки грішми, а не продуктами, як раніше. Відтак у Європі **пожвавилася торгівля, руйнувалося натуральне господарство.**

3. Потреба у нових торгових шляхах внаслідок загарбання Османською імперією Близького Сходу.

Наприкінці Середніх віків **торгівля Західної та Північно-Східної Європи з країнами Сходу вже набула постійного характеру.**

Різноманітні східні товари – прянощі, ювелірні вироби, тканини тощо – стали звичними для європейців. Доступ на далекі східні ринки приносив європейським купцям величезний прибуток, адже східні предмети розкоші цінувались у Європі на вагу золота. Так, підкреслюючи багатство купців, їх називали «мішком з перцем». Однак у другій половині XV ст. політична й економічна ситуація значно ускладнилася внаслідок **загарбання Османською імперією Близького Сходу**.

 Османська імперія – ісламська монархічна держава **турецької** династії Османів. Існувала у 1299–1923 рр.

Коли в 1453 р. турки захопили Константинополь, дорогу на Схід через Середземне море для західноєвропейських купців було закрито.

Різні побори з торговельних караванів і кораблів, грабунки, піратство робили торгівлю дуже ризикованою, не вигідною та нерегулярною. З'явилася велика кількість посередників (арабів, італійців), що призводило до подорожчання товарів.

Шлях до Індії через Єгипет і Червоне море повністю контролювали араби, які не допускали туди європейців. Араби повністю захопили посередницьку торгівлю східними товарами й різко підняли ціни на них, а особливо на **прянощі**. Тому тепер купці та моряки західноєвропейських країн бачили **необхідність шукати власні шляхи** до Індії, Китаю та інших східних земель в обхід арабів і турків.

4. Нестача в Європі природних ресурсів, корисних копалин, землі.

! Зверніть увагу: у давнину метеоритне залізо цінувалося вище золота. **Народи, які змогли освоїти технологію зварювання заліза, досягли успіху**, інші – залишилися короткими главами в підручниках з історії. Промислова і технологічна революція XIX ст. пройшла під прапором швидкого розвитку металургії.

Для розвитку торгівлі, заснування нових підприємств **Європа потребувала корисних копалин – цінних металів** (золота, срібла, заліза тощо). Напередодні Великих географічних відкриттів власні ресурси Західної Європи, враховуючи тогочасні технологічні можливості виробництва, вже були майже вичерпані, а імпорту готових виробів із металів був надто дорогим. Європа відчувала **гостру нестачу золотої та срібної монет**. Усе це гальмувало можливість розвитку і

збагачення Європейських країн. **Внутрішньоєвропейська колонізація** також була майже завершена. Тому потужні країни прагнули захопити нові землі.

5. Утворення великих європейських централізованих держав у XIV–XV ст.

Такі держави мали достатньо коштів для фінансування заокеанських експедицій. Перш за все, це **Іспанія, Португалія, Англія, Франція**. Столітня війна (1337–1453) між королівствами Англія і Франція та подальша політика правителів цих держав призвели до **посилення влади короля і національної державності** в обох країнах. У XIV–XV ст. у них починають складатися єдині національні мови.

Франція до XVI ст. перетворилася на **найбільшу державу Західної Європи**. В умовах завершення реконкісти (720–1492 рр.) склалися централізовані держави **Іспанське королівство і Португалія**.

6. Місіонерські прагнення католицької церкви.

Католицька церква ставилася до підкорення нових земель як до своєрідного хрестового походу проти язичників із метою навернення їх до християнської віри.

✍ **Місіонерство** (від лат. *missio* – посилка, доручення) – форма діяльності релігійних організацій, що має на меті навернення невірних або представників інших релігій.

Місіонерство католицької церкви активізувалося після утворення іспанських і португальських колоніальних імперій (X–XVI ст.). Місіонерство допомагало колонізаторам захоплювати й «освоювати» нові землі.

Для керівництва католицьким місіонерством Папа Григорій XV у 1622 р. заснував Конгрегацію пропаганди віри (з 1967 р. – Конгрегація євангелізації народів). Пізніше в ряді країн були створені католицькі місіонерські товариства. У XVII–XVIII ст. у зв'язку зі вступом на шлях колоніальної політики Нідерландів і Великобританії місіонерську діяльність стали розвивати і протестантські церкви, що панували в цих державах.

7. Завершення реконкісти й вивільнення сил невдоволених походом досвідчених вояків-авантюристів.

✍ **Реконкіста** (720–1492 рр.) з ісп. та порт. *Reconquista* означає «відвоювання». Це тривалий процес відвоювання піренейськими християнами (іспанцями та португальцями) земель на Піренейському півострові (південний захід Європи), зайнятих **мусульманськими маврськими еміратами**.

Маври (лат. *Mauri*) – назва **арабів і берберів** Північно-Західної Африки, які сповідували іслам, у період VII–XVII ст.

Емірат (від араб. امير – *'amīr* – повелитель, вождь) – держава або володіння на чолі з **еміром** у країнах мусульманського Сходу.

Після успішного завершення реконквісти в Іспанії та Португалії значна кількість бідного дворянства, що залишилася без здобичі внаслідок воєнних дій, прагнула розбагатіти будь-яким способом. У тому числі й приймаючи участь у далеких подорожах. При цьому військовий досвід поєднувався у них з прагненням наживи й релігійним фанатизмом.

8. Розповсюдження вчення про кулястість Землі змінювало сприйняття світу.

Уже Старий Заповіт містить рядки, які дають підстави вважати, що стародавні мислителі здогадувалися про кулястість Землі. Так, у Книзі Ісаї, яка була написана приблизно в VII ст. до н. е., про Бога написано:

📖 «Він є Той, Хто сидить понад кругом землі, а мешканці її – як сарана. Він небо простяг, мов тонку тканину, і розтягнув Він його, мов намет на мешкання» (Джерело: Ісаїя 40:22, Синодальний переклад Старого Завіту).

Ім'я «першовідкривача» кулястості Землі встановити неможливо, але пізньоантичний історик Діоген Лаертський (II–III ст.) повідомляє, що ще за часів Піфагора (VI ст. до н. е.) висловлювалися судження про кулеподібність Землі. Через 200 років **Аристотель** (IV ст. до н. е.) **логічно довів це**, посилаючись на те, що під час місячних затемнень тінь Землі завжди кругла. Він же першим довів і кулястість Місяця на основі вивчення його фаз. І хоча в Середньовіччі такі знання загубилися, Відродження актуалізувало ці прозріння Стародавнього світу. Ранньомодерна доба скористалася цим припущенням і довела істинність вчення про кулястість Землі.

9. Науково-технічні здобутки в оснащенні й конструкції кораблів, удосконалення компасу та навігаційних приладів, розвиток картографії.

Морські подорожі стали можливими завдяки успіхам у науці й техніці.

✍ Наприкінці XIII – початку XVI ст. були створені **портолани** (чи портулани) – практичні морські компасні карти, досить точні, з детальним зображенням узбережжя.

✍ До цього часу використовували **Марра mundi** (з лат. «карта світу») – загальна назва географічних карт європейського Середньовіччя. Вони призначалися не для практичного застосування, скажімо, при навігації (як портолани), а для наочної ілюстрації християнської картини світобудови. З’являється новий тип кораблів із системою вітрил – трищоглові **каравели, караки**. Помітно вдосконалилися **компас і астролябія** – прилади для орієнтування у відкритому морі.

Проте, головними причинами Великих географічних відкриттів можна вважати потреби в нових шляхах до країн Сходу і зростання потреб Європи у золоті та сріблі.

Отже, передумовами й причинами Великих географічних відкриттів стали:

- Потреба у нових торгових шляхах.
- Нестача в Європі природних ресурсів (корисних копалин, землі).
- Розширення культурних контактів внаслідок Хрестових походів і зростання естетичних потреб знаті.
- Захоплюючі розповіді мандрівників, хрестоносців, купців про казково багаті країни Сходу.
- Утворення великих європейських централізованих держав: Іспанії, Португалії, Англії, Франції та ін.
- Місіонерські прагнення католицької церкви.
- Завершення реконквісти й вивільнення сил невдоволених походом досвідчених вояків-авантюристів.
- Розповсюдження вчення про кулястість Землі.
- Науково-технічні здобутки в оснащенні й конструкції кораблів, удосконалення компасу та навігаційних приладів, розвиток картографії.

Питання для самоконтролю і завдання

1. Термін «Великі географічні відкриття» та хронологічні межі явища.
2. Розкрийте причини та передумови Великих географічних відкриттів.
3. Яка країна в другій половині XV ст. захопила Близький Схід?
4. Порівняйте портолану та Марра mundi.
6. Які уявлення про світ панували за Середньовіччя?

7. Як відродження античних знань у Ренесансі сприяло Великим географічним відкриттям Нового часу?

8. Яке відкриття Аристотеля сприяло Великим географічним відкриттям?

9. Чому Схід у Європі вважали порогом Раю?

10. Прокоментуйте опис єдиного мандрівником Марко Поло в його творі «Книга чудес світу».

 Поясніть значення термінів і перевірте їх за посібником і словником: Великі географічні відкриття, централізація, місіонерство, Рекон-кіста, портолана, *Marra mundi*.

2.2 ЗУСТРІЧ ЦИВІЛІЗАЦІЙ ЯК ЧИННИК ПРОТОГЛОБАЛІЗАЦІЇ

Епоху Великих географічних відкриттів започаткували такі країни, як **Іспанія** та **Португалія**.

Далекі морські експедиції першими почали здійснювати мореплавці – пірати і работорговці.

2.2.1 Проникнення португальців у Африку

У XV ст. Португалія перетворилась на провідну морську державу. Цьому сприяли положення країни на узбережжі Атлантичного океану і, таким чином, оволодіння португальцями морською справою. Значну роль відіграло й знання арабської географії та математики.

Початок географічним відкриттям поклав **Енріке Мореплавець** (1394–1460). Цей син португальського короля спорядив кілька морських експедицій. Енріке намагався знайти шлях до казкових берегів **Індії**, здійснивши плавання вздовж **західного узбережжя Африки**.

Це стало початком дослідження **західноафриканського узбережжя**.

Згодом Енріке (Генріх) був прозваний Мореплавцем за те, що присвятив життя організації дослідницьких морських експедицій. Проте, сам він в цих експедиціях участі не брав.

Починаючи з 40-х рр. XV ст. португальці регулярно організовували мандрівки до **Західної Африки**. Нові землі приносили португальській скарбниці надзвичайні прибутки. Звідти вони привозили невольників, слонову кістку, золотий піск і прянощі. На карті Африки

з'явилися промовисті назви, що відображали інтереси португальських моряків: «Невільничий Берег», «Берег Слонової Кістки», «Золотий Берег», «Перцевий Берег».

Значною подією стало відкриття в **1445 р.** португальцем **Дінішем Діашем** (р. ж. невідомі) півострова в Сенегалі (найзахідніша частина Африки), названого **Зелений мис**.

У 1488 р. португалець **Бартоломéу Діаш** (1450–1500) під час подорожі вздовж західного узбережжя Африки досягає її **південного краю** і виходить в **Індійський океан**. Це місце назвали **мисом Доброї Надії**. Зі сподіваннями на те, що наступні мореплавці рушать далі й дістануться Індії. Адаже експедиція була змушена повернутися, бо назрівав бунт моряків.

2.2.2. Відкриття португальцями східного шляху до Індії

Васко да Гама (1469–1524) очолив експедицію **1497–1499 рр.**, яка **відкрила морський шлях до Індії вздовж західного узбережжя Африки**.

Улітку 1497 р. цей 28-річний португалець вирушив із Лісабона з чотирма кораблями. Прямуючи вздовж західного узбережжя Африки й оминувши мис Доброї Надії, він доплив до Мозамбіка (південний схід Африки). Там він побачив арабські кораблі з коштовним вантажем: золотом, сріблом, перлами й прянощами. Це надихнуло його продовжити подорож і він знайшов провідника до Індії. 1498 р. кораблі португальців припливли в індійське місто Калікут. Васко да Гама завантажив кораблі та вирушив додому, куди вони вертались майже рік.

Відкриття шляху до Індії Васко да Гама заклало підвалини португальської колоніальної імперії.

Колонізаторська стратегія португальців була такою:

Великих територій вони не захоплювали, адже на це не вистачало військової потужності країни. Португальці віддавали перевагу шляху економічної колонізації: вони створювали на узбережжі Індії численні, добре укріплені **факторії**.

☞ Факторія – торговельна контора і поселення, організовані європейськими купцями на території іншої держави, колонії або у віддалених районах своєї країни.

Факторії ставали базами колонізації. Через них провадилися в життя колонізованих країн торгові та політичні інтереси країн-колонізаторів. Факторії також часто були військовими укріпленнями, у функції яких входив захист від повстань місцевих жителів і нападів піратів. Торгівля спеціями стала монополією (тобто винятковим правом) **короля Португалії**. Купці, які привозили прянощі в Лісабон, отримували нечувані прибутки – близько 800%. Щоб зберегти високі ціни, король забороняв завозити в Європу більше ніж п'ять чи шість кораблів прянощів на рік.

Португальці **встановили контроль над східним шляхом до Індії та намагалися знайти ще й західний шлях**. Португальці роблять ще одне надзвичайне відкриття.

У 1500 р. португальський мореплавець і дослідник **Педру Кабрал** (бл. 1467 – бл. 1520) стає європейським першовідкривачем морського маршруту до Бразилії, яка оголошується власністю португальського короля.

2.2.3. Відкриття Х. Колумбом Нового світу

Першими європейцями, про перебування яких в Америці відомо, були мореплавці-вікінги.

Приблизно в 1000 р., за **5 століть до Колумба**, один з них, імовірно, **Лейф Еріксон**, першим здійснив повноцінну експедицію вздовж берегів острова **Ньюфаундленд**, який знаходиться біля берегів **Північної Америки**. Лейф Еріксон дав цьому острову вікінгську назву **Вінланд**, висадився на берег і спробував колонізувати територію.

За розповідями Лейфа і його людей були складені перші карти Вінланду. Ці події стали основою для скандинавських саг «**Сага про Еріка Рудого**» та «**Сага про гренландців**». Археологічні відкриття ХХ ст. підтвердили їх історичну достовірність. У 1960-х рр. на півночі острова Ньюфаундленд було відкрито та досліджено **селище вікінгів біля Л'Анс-о-Медоуз** (1000 р.). Воно проіснувало 40 років, потім вікінги були витіснені місцевими племенами індіанців. Вікінги називали їх «вузькоокими».

Проте, **відкриття Америки традиційно датують 1492 р., після якого розпочалась масштабна колонізація материка**. Розгляньмо ці події.

Крім Португалії, нових торгових шляхів шукала **Іспанія**. **Христофór Колумб** (1451–1506), італійський мандрівник, який перебував на службі в іспанського короля, першим **спробував дістатися Індії західним шляхом**. Колумб вже з 14 років був учасником морських подорожей до Англії та вздовж Африканського узбережжя.

Христофор Колумб захоплювався поглядами італійця Паоло Тосканеллі. Цей дослідник вважав Землю кулею, а західний шлях із Європи до Сходу – найкоротшим. За розрахунками Тосканеллі, маршрут до Індії та Китаю через Атлантику був набагато коротшим, ніж шлях навколо Африки. Проте Тосканеллі припустився помилки у визначенні розміру Землі, тому хибно визначив й дистанцію від Європи до Азії.

3 серпня 1492 р. **Колумб** очолив три кораблі й відправився на захід, тримаючи курс до Індії. У вересні 1492 р. команда зійшла на узбережжя острова, який Колумб назвав **Сан-Сальвадор** (острів Святого Спасителя). Цей острів знаходиться в Багамському архіпелазі.

Цей день, 12 жовтня **1492 р.**, коли Колумб висадився в **Новому Світі**, згодом було заведено вважати **офіційною датою відкриття Америки**.

Мореплавець був упевнений, що досяг **Індії**, тому він дав аборигенам назву **індіанці**. До кінця життя Христофор так і не дізнався, що він відкрив **новий континент** – Америку. Колумб вважав ці землі **Західною Індією**.

✍ Спочатку **нову частину світу** так і називали – **Вест-Індія** (Західна Індія).

✍ Після відкриття на початку XVI ст. морського шляху до **справжньої Індії** в ужиток було введено поняття **Ост-Індія** (Східна Індія). Цей термін вживався в минулому щодо Індії та інших країн Південної й Південно-Східної Азії. Після цього Колумб ще тричі подорожував на захід і відкрив такі острови: **Куба, Гаїті, Малі Антильські, Пуерто-Ріко, Ямаїку, Тринідад** й інші. Також він дослідив узбережжя **Центральної Америки**.

! Зверніть увагу на ставлення Х. Колумба до екзотичних країн і туземців. Як ви можете його охарактеризувати?

📖 **Із листа Х. Колумба до іспанського короля Фердинанда 18 жовтня 1498 р.**

«Звідси можна в ім'я Святої Трійці відправляти всіх рабів, яких можна буде продати, і барвникове дерево. Якщо відомості, що я маю, правильні, то... можна продати 4000 рабів... У Кастилії, Португалії, Арагоні, Італії, Сицилії, на островах, що належали Португалії та Арагону, і на Канарських островах дуже великий попит на рабів; і я вважаю, що вони надходять у недостатній кількості з Гвінеї. А раби з

цих земель, якщо їх привезуть [у згадані країни], коштуватимуть утричі дешевше за гвінейських... А платня за перевезення [рабів] надходитиме з перших грошей, отриманих від продажу рабів. І нехай навіть помирають раби в дорозі – адже не всім їм загрожує така доля...». (Джерело: С. А. Шмидт, «Хроніки відкриття Америки. Нова Іспанія. Книга I»).

Інший мореплавець, італієць **Амеріго Веспуччі** (1454–1512) теж здійснив подорож до нововідкритих земель (Америки).

✍ Він першим заявив, що це не Азія, а **нова**, невідома раніше земля, й запропонував назвати її **Новий Світ**.

Після відкриття **Австралії** та **островів Океанії** термін розповсюдився і на них.

✍ Раніше знали про існування лише трьох частин світу – **Європи, Азії та Африки** (що разом мають назву **Старий Світ**). Після відкриття Колумбом Америки почалася боротьба за нові землі.

За посередництва Папи Римського в місті **Тордесільяс** (Іспанія) між **Іспанією і Португалією в 1494 р.** було укладено **Тордесільясський договір про перший в історії розподіл світу на сфери впливу**.

Іспанія отримала право володіти нововідкритими землями на захід від Азорських островів, а Португалія – на схід.

Питання для самоконтролю і завдання

1. Які країни започаткували епоху Великих географічних відкриттів?
2. Які категорії населення першими почали здійснювати далекі морські експедиції?
3. Розкажіть про проникнення португальців у Африку. Енріке Мореплавець. Дініш Діаш. Бартоломеу Діаш.
4. Розкажіть про відкриття східного морського шляху до Індії Васко да Гама.
5. Які відкриття заклали підвалини португальської та іспанської колоніальних імперій?
6. Яку подію вважають відкриттям Америки? Укажіть дату.
7. Чому відкриття Х. Колумбом Америки називають великим відкриттям, здійсненим через велику помилку?
8. Чому Американських тубільців назвали індіанцями?
9. Що таке Вест-Індія, Ост-Індія?

10. Чому Америку так назвали?
11. Чим цікавий Тордесільяський договір?
12. Розкажіть про генезу назв Новий Світ (Америка) і Старий Світ (Європа, Азія та Африка).

Поясніть значення термінів і перевірте їх за посібником та словником: Колонія, Колоніальна імперія, факторія, монополія, Вест-Індія, Ост-Індія, Старий Світ, Новий Світ, Тордесільяський договір.

Розкажіть про ці персоналії: Енріке Мореплавець, Дініш Діаш, Бартоломеу Діаш, Васко да Гама, Лейф Еріксон, Х. Колумб, Америго Веспуччі.

2.2.4 Доколумбові цивілізації Америки

У доколумбовій Америці існувало кілька цивілізацій.

- На початку XIII ст. у долині Мехіко (сучасна Мексика) оселилися племена **ацтеків**. Їх столицею було місто **Теночтітлан**, розташоване на острові озера Тескоко. Вправними були ацтекські ремісники. Хлібороби вирощували частину продуктів на штучних «плаваючих» островах.

- У Гватемалі (Центральна Америка) та на Юкатані (півострів в Центральній Америці) у XV ст. панувала цивілізація **майя**. Майя збудували великі міста (Чичен-Іца, Майяпан), мали ієрогліфічну писемність, володіли системою точного літочислення на основі сонячного календаря.

- Території на заході Південної Америки (Анди, Еквадор, Болівія, Перу) у першій половині XV ст. захопили племена **інків**. Неприступна столиця інків – місто **Куско** – була розташована високо в горах. На гірських терасах і в річкових долинах інки вирощували різноманітні харчові культури. Мали вони вузликове письмо – «кіпу».

- **Чибча** жили у гірській частині Колумбії. Ці народи уже мали держави. Велику кількість красивих міст поєднувала мережа брукованих доріг. Вулиці міст чибча прикрашали кам'яні храми та палаци можновладців. Річки було поєднано мостами, існувала навіть пошта.

Народи доколумбової Америки вирощували господарські **культури, яких не було в Європі**: картоплю, томати, квасолю, кукурудзу, соняшник, какао тощо. Проте вони не вміли виплавляти залізо, не використовували колесо, плуг, вогнепальну зброю. Зброю та знаряддя праці виготовляли з каменю, дерева тощо. За технічними характеристиками дивовижно багата культура цивілізацій доколумбові Америки

знаходились переважно ще у кам'яному віці. Ця технічна відсталість мала рокові наслідки для індіанців.

2.2.5 Конкістадори в Новому Світі

 З відкриттям Нового Світу на його території почалась **конкіста** (ісп. завоювання) – **загарбницькі походи іспанців-конкістадорів кінця XV–XVI ст.**

Чисельність конкістадорів була відносно невеликою (приблизно **4–10 тис.**), проте наслідки конкісти для аборигенів були жахливі.

Поясніть і прокоментуйте точку зору конкістадора.

 Один з іспанських конкістадорів так писав про індіанців: «Переважна частина цієї землі заселена і безправно захоплена дикими тваринами і нерозумними істотами або грубими дикунами, які внаслідок свого безбожного невігластва і богохульного ідолопоклонства гірші за хижаків». (Джерело: О. В. Гісем. Всесвітня історія : підруч., 2016.)

У **1519 р.** відбувається **завоювання держави ацтеків** військовим загоном, який очолив іспанський ідальго **Ернан Кортес**.

 Проти гармат і рушниць іспанців примітивна зброя – луки й списи – не могли встояти. Ацтеки ніколи не бачили коней. Отже, вершники надзвичайно жахали їх. Правитель ацтеків Монтесума спробував здійснити переговори та впустив Е. Кортеса в столицю Теночтітлан. Проте, увійшовши в місто, Кортес захопив Монтесума в полон і убив його. Розпочалася облога конкістадорами Теночтітлана, яка тривала 7 місяців. Вона завершилася розграбуванням і руйнуванням індіанської столиці, адже європейці дуже жорстоко ставилися до тубільних етносів Америки.

Бартоломé де лас Кáсас (1484–1566) – іспанський священик-домініканець, перший постійний єпископ Чіапас (південний схід Мексики) й історик Нового Світу, так писав у своїй книзі «Історія Індій» писав:

 «Християни... чинили серед індіанців надзвичайні жорстокості. Єдина і справжня причина того, чому християни розорили та знищили безліч ні в чому не винних людей, – це прагнення захопити їхнє золото. Вони йшли з хрестом у руці та з ненаситною жадобою золота в серці».

? Чому книга Бартоломе де лас Касаса називається «Історія Індій», а не Америки

У 1532 р. відбулося завоювання держави **інків** військовим загоном під керівництвом **Франсіско Пісарро**.

☛ Франсіско Пісарро також захопив у полон правителя інків – Великого Атагуальпа. Пісарро дав обіцянку звільнити вождя за умови, що індіанці заповнять золотом і коштовностями в'язницю вождя до самої стелі. Інки виконали умову, проте Пісарро стратив Атагуальпу. Невдовзі конкістадори розгромили й імперію інків.

На перших порах основним методом експлуатації колоній був неприхований грабіж. Потім основним джерелом доходів від колоній стала нееквівалентна торгівля, яка приносила надзвичайний прибуток – від 300 до 800%.

Масштаби пограбування були величезними: Іспанія за 1521–1660 рр. вивезла з Америки 18 тис. тонн срібла і 200 тонн золота.

У міру того як збільшувалися кордони Нової Іспанії, **питання співіснування іспанців з аборигенами нововідкритих земель ставало все гостріше.** Інтелектуальна еліта Іспанії не залишалась осторонь цієї проблеми стосунків із підкореними етносами. Суспільна думка щодо подальшої долі індіанців розділилася. Частина європейців вважала, що потрібно захищати права індіанців й асимілювати їх у католицьку культуру. Інша сторона відстоювала насильницьку модель взаємин із «дітьми Сатани». **Апогеєм суперечки, що була першим проявом антиномії в соціально-політичній думці католицького Відродження XVI ст., став Процес у Вальядоліді.**

«Процес у Вальядоліді» 1550–1551 рр. («Вальядолідська хунта, дослівно «Збори у Вальядоліді») – **перші відомі в історії публічні дебати, об'єктом розслідування якого стали права людини – тубільців Америки, захоплених іспанськими конкістадорами.**

Він був присвячений розробці богословських і юридичних основ подальшої колоніальної політики Іспанії. Зокрема, легітимації нових завоювань, а також методів поводження з аборигенами Нового Світу. Ця дискусія була ініційована духовними особами та проходила у формі **теологічного диспуту.** Вона засвідчила глибокі **протиріччя між християнським віровченням і потребами іспанської політики та особистими поглядами опонентів.**

Процес» мав **цивілізаційне значення** для майбутньої історії Західного Світу. Хоча суперечка у Вальядоліді **не закінчилася позитивно для індіанців,** проте гуманістичні ідеї, висказані на ній, стали **важливим «дзвоником» на шляху розробки ідеї прав людини.**

2.2.6 Західний шлях до Індії та перша навколосвітня подорож

Учасники експедицій Колумба продовжили дослідження відкритих земель. Іспанська експедиція, яку очолив **Васко Нуньєс де Бальбоа** шукала легендарну «країну золота» – **Ельдорадо**. У 1513 р. ці мандрівники вперше **перетнули Панамський перешийок і відкрили Тихий океан**. Вони не здогадувались про його розміри й назвали океан Південним морем. Це відкриття знову заохотило іспанців відшукати західний шлях до Індії.

Першим, хто **знайшов західний шлях до Індії та здійснив першу в історії навколосвітню подорож (1519–1522 рр.)**, став португальський моряк на службі в іспанського короля **Фернán Магеллán (1480–1521)**.

20 вересня 1519 р. експедиція з п'яти кораблів вийшла в море і прямувала на захід три роки. Магеллан досяг південного краю Америки та **знайшов протоку**, що з'єднувала **прохід з Атлантичного океану до Тихого**. Тепер вона називається **Магеллановою**.

✍ Плавання супроводжувала чудова погода. Тому моряки **назвали океан «Тихим»**.

У 1521 р. експедиція досягла Філіппінських островів. Там Ф. Магеллан загинув у сутичці з місцевими жителями. Подальше плавання очолив Себастьян д'Елькано (1487–1526). Останній корабель – каравела «Вікторія» – повернувся до Іспанії у вересні 1522 р.

! З 265 членів команди, що здійснили навколосвітню подорож, вижили тільки 18.

Експедицією Ф. Магеллана було **вперше доведено на практиці, що земля є кулею**. Також було уточнено розміри Землі.

2.2.7 Інші відкриття європейців і їх політичний результат

1497 р. Джованні Кабото (Англія) досяг півночі острова Ньюфаундленд і оголосив його англійськими володіннями. Так була **відкрита Північна Америка**.

1534 р. Жак Картье (Франція) **відкриває Канаду**.

✍ У затоці Св. Лаврентія він зустрів індіанців, котрі називали свої поселення «канада». Звідси походить сучасна назва колишньої **французької колонії**.

Запам'ятайте найважливіші географічні здобутки європейських країн у Ранньомодерну добу.

Великі географічні відкриття

роки	подія
1394–1460 (рр. життя)	Енріке Мореплавець (Португалія), патрон португальських мореплавців, ініціює добу великих географічних відкриттів
1488	Бартоломеу Діаш (Португалія) досягає південного краю Африки і виходить в Індійський океан
1492	Христофор Колумб (Іспанія) висадився в Новому Світі
1497	Джованні Кабото (Англія) відкриває Північну Америку
1497–1499	Васко да Гама (Португалія) відкриває морський шлях до Індії вздовж західного узбережжя Африки
1500	Педру Кабрал (Португалія) відкриває морський маршрут до Бразилії
1513	Васко Нуньєс де Бальбоа (Іспанія) перетинає Панамський перешийок і відкриває Тихий океан
1519–1522	Фернан Магеллан (Іспанія) здійснює першу кругосвітню подорож
1534	Жак Картьє (Франція) відкриває Канаду

У посібнику неможливо висвітлити всі відкриття європейців, проте, **запам'ятайте: Великі географічні відкриття поділяють на два періоди**

роки	подія
кін. XV – сер. XVI ст.	Найбільш важливі відкриття Португалії та Іспанії
сер. XVI – сер. XVII ст.	Переважання географічних відкриттів Англії та Голландії . Видатні відкриття російських першопрохідців у Сибіру та на Далекому Сході

Окреслимо основні політичні наслідки Великих географічних відкриттів у Ранній новий час.

У Модерну добу фінансове і політичне становище країн залежало від того, чи мають вони колонії.

Країни, що започаткували епоху Великих географічних відкриттів – Іспанія та Португалія – посіли лідуюче положення в Європі. Завдяки своїм відкриттям португальці першими створили колоніальну імперію. Її населення на початку XVI ст. становило близько 1 млн.

Завоювання іспанців у Новому Світі призвело до формування **найбільшої** на той час **іспанської колоніальної імперії**. Простори її починалися з Вогняної Землі в Південній Америці й сягали верхів'я річки Ріо-Гранде в Північній Америці.

Боротьба, що точилася між Португалією та Іспанією за нові землі, спричинила **перший в історії колоніальний поділ світу** (Тордесільяський договір 1494 р.). Проте, незабаром **фортуна відвернулася від Португалії та Іспанії**. Награбоване багатство швидко прийшло і швидко тануло, адже ці країни не знайшли механізму примноження статків. У результаті непродуктивного використання скарбів феодальною знаттю ці колоніальні держави недовго підносилися.

У 1580 р. Португалія була завойована іспанським королем Філіппом II (1527–1598) і втратила колонії. Через 60 років Португалія звільнилася від іспанського панування, але повернути азіатські володіння їй не вдалося. Іспанія довго залишалась феодальною, отже з середини XVI ст. розпочався її економічний занепад. У війнах з Англією в XVI–XVII ст. Іспанія втратила морську перевагу.

Перші колоніальні імперії в Ранній новий час	
Португалія (1415–1975)	Іспанія (1492–1976)
Перша колоніальна імперія.	Найбільша колоніальна імперія.
<ul style="list-style-type: none"> • Переважала економічна колонізація. • Будувала порти в Африці. • Заснувала факторії в Індії. • Змусила Індію торгувати прянощами тільки з португальцями; обмежила експорт прянощів в Європу. • Знищила арабську морську торгівлю. • Контролювала виходи з Червоного моря і Перської затоки. • Захопила Цейлон. • Отримувала прибуток у розмірі 800% 	<ul style="list-style-type: none"> • Захоплювала великі території. • Будувала фортеці та поселення в Америці. • Організувала плантації цукрової тростини, видобуток золота і срібла. • Обертала індіанців на рабів, розпочала завозити негрів-рабів з Африки. • Вивезла з Америки близько 180 т золота і 16 000 т срібла
<p>Поступово в колоніальну гонку стали включатися Франція й Англія, Нідерланди і Росія, США та Японія.</p>	
<p>Британія (1583–1997) – найбільша колоніальна імперія в історії людства. Вона мала колонії на всіх континентах. Колоніями Британії в різні роки були Канада і східне узбережжя США, Індія та Австралія, величезна кількість країн Африки та островів Тихого океану.</p>	

Питання для самоконтролю і завдання

1. Назвіть народи доколумбової Америки, які створили власні цивілізації.
2. Що вам відомо про культури народів доколумбової Америки?
3. Що таке Конкіста у Новому Світі?
4. Який конкістадор завоював державу ацтеків?
5. Ким було завойовано державу інків?
6. Дайте оцінку дій іспанців під час підкорення Нового Світу.
7. Визначте спільне і відмінне в діях іспанців і португальців при створенні колоніальних імперій.
8. Як іспанці виправдовували своє право підкорювати індіанців?
9. Ким, на вашу думку, були конкістадори: поширювачами християнської цивілізації чи жорстокими завойовниками?
10. Розкрийте сенс і значення «Процесу в Вальядоліді».
11. Яке поняття, на вашу думку, найбільш влучно характеризує події 1492 р. з точки зору їх наслідків: «відкриття Америки» або «зустріч двох цивілізацій»? Обґрунтуйте свій вибір.
12. Який мореплавець першим знайшов західний шлях до Індії?
13. Перша навколосвітня подорож. Фернан Магеллан.
14. Розкрийте історичне значення експедиції Ф. Магеллана.
15. Розкажіть про генезу назв: Магелланова протока, Тихий океан, Канада.
16. Колонією якої країни стала Канада та хто такий Жак Картьє?
17. На які періоди поділяють Великі географічні Відкриття?
18. Які країни створили колоніальні імперії?

Поясніть значення термінів та перевірте їх за посібником і словником: Ельдорадо, Конкіста, процес у Вальядоліді, Католицьке Відродження.

Розкажіть про ці персоналії: Фернан Магеллан, Жак Картьє.

2.3 ЦИВІЛІЗАЦІЙНІ НАСЛІДКИ ВЕЛИКИХ ГЕОГРАФІЧНИХ ВІДКРИТТІВ

Великі географічні відкриття мали важливі далекосяжні наслідки, що охопили майже всі сфери життя Європи. Причому наслідки ці були неоднаковими для різних країн.

1. **Відома на той час європейцям територія збільшилася за XVI ст. у 6 разів, на ній все менше залишалося білих плям.**
2. **Розвиток науки.**

«Великий прорив» Європи на світовій арені під час і після епохи Великих географічних відкриттів був обумовлений **небаченим злетом наукової думки**, яка відхилила багато традиційних уявлень і зруйнувала звичну картину світу.

Величезний ривок відбувся в **техніці та природничих науках**, що визначалося потребами практики. Інтенсивний розвиток військової справи, підприємництва та торгівлі вимагали застосування нових **машин**. Щоб ефективно використовувати природні ресурси треба було впроваджувати нові **хімічні** процеси, уточнювати закони **механіки**, а для цілей навігації – створювати точні прилади.

3. Відбулася тісна зустріч світів – європейського, американського й африканського.

☛* Однак для місцевих народів це обернулося великою **катастрофою**, фізичним знищенням або приниженням, наслідки якого ще довго тяжітимуть над Європою.

Контакти між корінним населенням і першовідкривачами нових земель часто приводили до **появи нових хвороб, викликало локальні епідемії**, що в деяких випадках призводило до знищення корінного населення. Наприклад, у доколумбовій Америці не було таких захворювань, як натуральна віспа, кір, малярія, жовта лихоманка та ін., а в Європі – смертельно небезпечного різновиду сифілісу.

Природний розвиток багатьох етносів, зокрема цивілізацій доколумбової Америки й Африки, було перервано європейськими загарбниками.

І все ж таки **відбувався культурний обмін**. Європейці запозичили в індіанців нові види **сільськогосподарських рослин і тварин**. З часом **інтелектуальні, мистецькі та духовні традиції, як метрополій, так і колоній, взаємно збагатилися одна одною**. Зокрема, у результаті переплетення культурних традицій різних народів **виникають нові жанри та напрями в мистецтві**.

намбан	куско	мексиканське бароко
Жанр японського живопису XVI–XVII ст., від китайського Nánmán «варвари з півдня». Сформувався під впливом контакту з Європою	Католицька художня традиція колоніального періоду. Склалася в колишній столиці Імперії інків (м. Куско, Перу) у XVI–XVIII ст.	Мексика колоніального періоду XVI–XVIII ст. Відгалуженням мексиканського бароко є Чуррігереско (поч. XVIII ст.) або ультрабароко.

4. Поширилася работоргівля.

☛ Колонізатори, і насамперед **іспанці**, стали використовувати в маєтках примусову працю місцевого населення – індіанців. Це призвело до масового вимирання тубільців. Оскільки в американських колоніях не вистачало робочих рук, європейці організовували доставку в Америку чорношкірих рабів з Африки, які стали в іспанських колоніях основною виробничою силою.

Работоргівля забезпечувала винятково високий прибуток і **стала одним із провідних джерел первісного накопичення капіталу імперіалістичних країн.**

5. Відбувалося **переміщення основних торговельних шляхів** із Північного, Балтійського і Середземного морів в Атлантичний, Індійський і Тихий океани. Завдяки цьому **торгові шляхи зв'язали між собою континенти.**

Мореплавство дозволило встановити **стабільні економічні зв'язки між окремими частинами світу** і зумовило **формування світового ринку**. Отже, розвиток світових виробничих сил надзвичайно просунувся.

Передислокація торгових зв'язків визначила швидкі темпи економічного розвитку європейських країн, розташованих на узбережжі Атлантичного океану, і сповільнила розвиток Німеччини, Скандинавських країн, Південної Німеччини й особливо Італії, що залишилися феодальними.

6. **«Революція цін»: інфляція, збагачення підприємців і розкладання феодалізму.** Приплив дешевого срібла й золота призвів до масштабного підвищення цін і **знецінення грошей у Європі**. Це явище розтяглося на десятиліття й отримало назву **«революція цін»**.

Інфляція неоднозначно позначилася на розвитку країн і матеріальному становищі різних верств населення. Так, вона сприяла швидкому збагаченню підприємців (буржуазії, що народжувалася як клас) і зубожінню людей, що вели феодальний спосіб життя, і простих працівників. Реальні доходи більшості населення знизились внаслідок зростання цін і відставання від їх росту плати за роботу. **«Революція цін»** створила сприятливі умови для спекулятивних угод. Але феодали, які одержували в цей період традиційну фіксовану ренту грошима, зазнали значних збитків.

Таким чином, **«революція цін»** вела до **прискорення формування капіталістичного господарства і розкладання феодалізму.**

7. Внаслідок Великих географічних відкриттів **виникла й зміцніла колоніальна система**. Розкриємо цю тезу у наступному параграфі.

Питання для самоконтролю і завдання

1. У скільки разів за XVI ст. збільшилася відома на той час європейцям територія?

2. Як епоха Великих географічних відкриттів позначилася на розвитку науки у Європі?

3. Яке це мало значення для подальшого становища Європи у світі?

4. Чим для тубільців обернулася тісна зустріч світів – європейського, американського й африканського?

5. Вкажіть негативні та позитивні наслідки? Які з них переважають?

6. Поясніть значення термінів: намбан, куско, мексиканське бароко.

7. Як в Америці з'явилися чорношкірі раби з Африки?

8. Яку роль відіграла работоргівля у первісному нагромадженні капіталу імперіалістичних країн?

9. Які довготривалі переваги дало швидке нагромадження первісного капіталу імперіалістичним країнам?

10. Які процеси, що відбулися з торговими шляхами, зумовили формування світового ринку?

11. Як переміщення основних торговельних шляхів позначилося на розвитку європейських країн, розташованих на узбережжі Атлантичного океану?

12. Що таке «Революція цін»?

13. Які її наслідки для різних країн і різних верств суспільства?

14. Яким чином «революція цін» вела до прискорення формування капіталістичного господарства і розкладання феодалізму?

Поясніть значення термінів та перевірте їх за посібником і словником: первісне накопичення капіталу, революція цін, намбан, куско, мексиканське бароко.

2.4 КОЛОНІАЛЬНА СИСТЕМА ЯК НОВЕ КУЛЬТУРНЕ ЯВИЩЕ

Колоніалізм – система панування групи могутніх, технічно розвинених імперіалістичних країн-метрополій над слабшими країнами у XVI–XX ст.

Першими створили колоніальні імперії **Португалія та Іспанія**, поділивши світ по меридіану, що проходить через Атлантичний океан. Поступово в колоніальну гонку стали включатися **Франція та Англія, Нідерланди й Росія, США та Японія**.

Колоніальна система в явній формі існувала приблизно 500 років.

! Сьогодні колоніалізм має приховані форми економічної експлуатації і має назву «неоколоніалізм». Юридично залежні від метрополій території, формально не приєднані до них, існують і зараз, як уламки колись великих колоніальних імперій. **Наслідки колоніаліальної системи тягнуть з минулого безліч проблем у сьогодення.**

Період колоніалізму має такі характерні особливості:

- збройний напад та/або розграбування слабших держав і підпорядкування їх собі;
- використання феодальних і рабовласницьких форм експлуатації населення в країні-колонії;
- встановлення монополії в торгівлі з колоніальними територіями.

Завдяки колоніям у метрополій швидко формувалися запаси капіталу, через що вони швидко підносилися, перетворюючись на світових лідерів.

Колоніалізм означає принципову нерівноправність відносин між метрополією і колонією (провінцією), домінування етносу, нації метрополії над колоніальними етносами.

☛ **Колоніалізм супроводжується експлуатацією, руйнуванням культури корінного населення, нівелюванням етнокультурних і релігійних особливостей, нав'язуванням офіційної культури метрополії, формуванням ідеології, що виправдовує панування (расизм, месіанство тощо) та поширення імперських міфів і стереотипів.**

Найбільшою колоніальною імперією в історії людства була Британія (1583–1997), яка мала колонії на всіх континентах. Колоніями Британії в різні роки були Канада і східне узбережжя США, Індія та Австралія, величезна кількість країн Африки й островів Тихого океану.

Скасування колоніалізму та його наслідки

Вирішальний злам колоніальної системи (деколонізація) стався після Другої світової війни в результаті початку процесу гуманізації та демократизації суспільства.

Вихід з-під впливу метрополії здійснювався як мирним, так і військовим шляхом.

Вивільнені від колоніальної залежності країни також називають «країни третього світу».

У колоніальній системі можна побачити позитивні й негативні сторони як для метрополій, так і для колоній. Розглянемо вплив колоніальної системи на держави сучасного світу, звернувшись до таблиці:

Наслідки колоніалізму для метрополій і колоній

Наслідки колоніалізму для колоній
Пограбування природних ресурсів і культурних багатств
Криза традиційного суспільства і його культури
Скорочення місцевого населення в результаті голоду, епідемій і придушення повстань проти колонізаторів
Закладання економічних і культурних основ для майбутньої модернізації країни-колонії
Поява місцевої промисловості й етнічної європеїзованої високоосвіченої інтелігенції
Наслідки колоніалізму для метрополії
Володіння ринками і ресурсами підривало стимули до вдосконалення виробництва в метрополії
Володіння колоніями оберталось відставанням у конкурентній боротьбі з іншими країнами, які не мають колоній
У колонії вкладалися капітали, які можна було продуктивно використовувати в метрополії

❁ Існування та крах колоніальної системи породили цілу купу локальних конфліктів. Міжнародна безпека і в сучасному світі знаходиться під загрозою. Йдучи з колоній, метрополія залишала народи, що гуртувалися для боротьби з метрополією, один на один із їх власними проблемами.

За більшість проблем нинішніх африканських країн, прямо або побічно, відповідальні колонізатори. Наприклад, міжплеменна ворожнеча підсилилась, бо колонізатори з метою укріплення своєї влади сварили між собою місцеві племена.

Колишні колонії, **отримавши незалежність**, часто не знають, що з нею робити. У країнах **Африки** це виливалося в постійні громадянські війни і боротьбу за владу, у **мусульманських** країнах – у диктаторські республіки. Гарячою точкою, як і раніше, залишається Близький Схід, який у минулому контролювали англійці.

Підйом індійського визвольного руху проти Британії у ХХ ст. змусив Лондон відмовитися від ідеї колоніальної війни проти багатомільйонної країни. Інші ж колонії, що мають цінні ресурси або стратегічне значення, не віддавалися метрополіями і захищалися за всяку ціну.

Як правило, **колишні колонії відчують великі економічні та політичні труднощі**. У них спостерігається високий процент бідного населення. Процес реабілітації **постколоніальних** держав після колоніального правління триває досі.

Висновки.

Великі географічні відкриття спричинили вкрай важливий і неоднозначний вплив на розвиток як європейських країн, так і відкритих європейцями континентів. **Природний розвиток багатьох етносів**, зокрема **цивілізацій доколумбової Америки й Африки**, було **перервано європейськими загарбниками**. Після подорожі до Америки Х. Колумба в 1492 р. між **американською та афроєвразійською** півкулями відбувся процес масового **обміну** тваринами, рослинами, надбаннями культури та ідеями, людськими популяціями, інфекційними захворюваннями.

✍ **Цей процес отримав назву «Обмін Колумба»** (або Великий обмін). Зазначений термін уперше вжив Альфред Кробсі в 1972 р., історик з Університету Техасу в Остіні, використавши у своїй одноіменній роботі з екологічної історії.

✍ Етап збільшення торговельних зв'язків і культурного обміну, що охоплює час приблизно між 1600 і 1800 рр., у науковій думці отримав назву **«протоглобалізація»** або **«ранньомодерна глобалізація»**, що безпосередньо передувала появі так званої сучасної глобалізації в ХІХ ст. Ці терміни вперше були використані істориками А. Г. Гопкінсом і К. А. Бейлі. Великі географічні відкриття, через **неготовність багатьох першовідкривачів-європейців до діалогу культур**, мультикультуралізму, гуманної акультурації та інкультурації, призвели до етнічної дискримінації та масових етноцидів тубільців європейськими загарбниками й до створення колоніальної системи відносин між державами.

Ці негативні фактори стали причиною **девальвації та деградації власних культур тубільного населення**, занепаду їх традиційного самобутнього устрою життя та цінностей, спотворення культурного відтворення, деетнізації та асиміляції тубільців чи до створення етнічних гетто.

●* У ХХІ ст. ці проблеми, вкупі з расизмом та міжетнічною ненавистю, досі не є вирішеними та тягнуться в майбутнє.

Такий напрям досліджень культур, як **постколоніальна критика** в соціальних науках, зокрема в **культурології**, мають на меті дослідити ці болючі питання та знайти шляхи подолання етнічних конфліктів і нетерпимості.

Питання для самоконтролю і завдання

1. Що таке колоніалізм?
2. Скільки років існувала колоніальна система?
3. Які держави створили перші колонії?
4. Назвіть риси, притаманні колоніальній політиці.
5. Наведіть приклад імперських міфів, стереотипів.
6. Коли відбувся вирішальний злам світової колоніальної системи (деколонізація)?
7. Вкажіть довгострокові негативні та позитивні наслідки колоніальної системи для колоній.
8. Назвіть довгострокові негативні та позитивні наслідки колоніальної системи для метрополій.
9. Які проблеми притаманні колишнім колоніям?
10. Чи можна вважати процес реабілітації колишніх колоніальних країн завершеним?
11. Що таке постколоніальна критика та постколоніальні студії?
12. Що таке «Обмін Колумба», «Великий обмін»?
13. Що таке «протоглобалізація» або «ранньомодерна глобалізація»?
14. Як протоглобалізація пов'язана із сучасною глобалізацією?

Поясніть значення термінів і перевірте їх за посібником і словником: Обмін Колумба або Великий обмін, протоглобалізація або ранньомодерна глобалізація, постколоніальна критика та постколоніальні студії, тубільці, акультурація, інкультурація, асиміляція, діалог культур, мультикультуралізм, етнічна дискримінація, етноцид, девальвація культур, деградація культур, спотворення культурного відтворення, деетнізація, етнічне гетто.

Література:

1. Афроцентризм и евроцентризм накануне XXI века: африканистика в мировом контексте. Материалы международной научной конференции, посвященной 70-летию А.Б. Давидсона. Москва, 2000.
2. Балух В. О., Коцур В. П. Культура ранньомодерної Європи : підруч. для студентів вищ. навч. закл. ; гол. ред. О. В. Красовицький. Харків : Фоліо, 2017. 495 с.
3. Балух В.О., Коцур В.П. Ранньомодерна Європа : підруч. Чернівці : Наші книги, 2016

4. Магидович В., Малофеева Н., Широнова Е. Географические открытия, Москва, 2009.

5. Марко Поло. Книга о разнообразии мира. Москва : Азбука-Аттикус, 2018. 576 ст.

6. Маховский Я. История морского пиратства. Тула : Филиппок, 1993. 288 с.

7. Путешествия Христофора Колумба. Дневники, письма, документы. Москва, 1961.

8. Хроники открытия Америки. Новая Испания. Книга I: Исторические документы : Академический проект / Ред. С. А. Шмидт, пер. с исп. Е. М. Лысенко. Москва : Академический Проект, 2000. 494 с.

9. Шивельбуш В. Смаки раю. Соціална історія прянощів, збудників та дурманів ; [пер. з нем.]. Київ : Критика, 2007. 256 с.

РОЗДІЛ III

РЕФОРМАЦІЯ: ТРАНСФОРМАЦІЯ ЦІННОСТЕЙ ЄВРОПЕЙСЬКОЇ КУЛЬТУРИ

Якщо Великі географічні відкриття змінили плин європейської історії, розсунули обрії всесвіту як у фізичному, так і духовному вимірі, то не менш потужне культуротворче значення мала і Реформація, яка, відкривши вимір особистої свідомості та ініціативи, посунула кордони феодально-релігійні.

3.1 ПОНЯТТЯ «РЕФОРМАЦІЯ» ТА СОЦІОКУЛЬТУРНІ ПЕРЕДУМОВИ ЯВИЩА

Для традиційних суспільств релігійна свідомість була і є провідним дороговказом у духовному вимірі та в практичному житті.

Упродовж Середньовіччя католицька церква відігравала в культурі Європи провідну роль. Вона була не тільки віддзеркаленням світської ієрархії, а і її зберігачем, законодавцем, структурою, що легітимізувала будь-яку владу і мала практично необмежену монополію на духовність. Однак дух вільної критики епохи Відродження дозволив по-новому поглянути на всі явища культури, у тому числі й на ключовий – релігію. Процес емансипації особистості поступово поглиблювався.

Акцент епохи Відродження на розум, індивідуальність і особисту усвідомленість допоміг критично поглянути на недоліки папської церкви та влади. Мода на стародавні рукописи та першоджерела

привернула увагу інтелектуальної еліти **на невідповідність раннього християнства і стану сучасної церкви**. Поступовий розвиток цих міркувань призвів до руху за реформування церкви.

 Реформація (лат. *reformatio* – перетворення) – широкий релігійний і суспільно-політичний рух у Західній і Центральній Європі XVI – сер. XVII ст., спрямований на реформацію католицької церкви.

Реформація призвела до створення кількох нових, так званих **протестантських церков**, і **радикальної зміни попереднього укладу життя** в західному християнському світі.

! Зверніть увагу: близькі поняття «реформація» та «протестантизм» не є тотожними.

 Протестантизм (лат. *protestans* – протестуючий) – 1) антикатолицький рух періоду Реформації; 2) одна з трьох християнських конфесій (поряд з православ'ям і католицизмом), що відокремилась від католицизму в період Реформації у XVI ст.

Термін «протестантизм» з'явився в 1529 р., коли на Шпейерському рейхстазі кілька німецьких земель виголосили **протест** проти скасування церковних реформ королем Німеччини Карлом V.

3.1.1 Ментальні трансформації як передумови Реформації

Рух за реформування церкви в країнах Європи спровокували такі чинники:

1) поширення філософії гуманізму, друкарства і підйом освіти призвели до вільнодумства, поступового зростання індивідуалізму і секуляризації свідомості;

2) зростання індивідуалізму вилилось у прагнення національної самостійності молодими європейськими державами.

Це виражалось у вимогах утворення національних церков (мало залежних від Папи Римського), перекладу Біблії з латинської на національні мови та ведення ними богослужінь. Епоха, що безпосередньо передувала Реформації, була часом початку **утворення західноєвропейських національностей**. Католицизм відкидав національне начало у церковному житті, але прагнення визнання національної релігійної самостійності було сильнішим за спротив Риму.

Формування національних держав і церков, у яких папство не грало головну роль, мало призвести до **припинення перетікання багатства до Ватикану, Італії, і накопичення його у національних країнах**.

3) Надмірне багатство церкви та зловживання, що суперечило духу християнського вчення – продаж **індульгенцій** (грамот про відпущення гріхів) і **симонія** (продаж церковних посад), невдоволення бюргерства і селянства **десятиною** та іншими церковними поборами, негідна поведінка священнослужителів призвело до прагнення очистити віру від мертвих нашарувань.

✍ Термін «**симонія**» виник від імені волхва Симона, який намагався викупити в апостола Петра та апостола Іоанна дар (благодать) Святого Духа або, інакше, купити за гроші священство (Джерело: Новий Завіт; Діян. 8: 17-24).

Вищі духовні особи жили в розкоші та дозволяли собі не дотримуватися обітниць і статуту, надмірний розвиток обрядовості знецінював і вбивав істинний зміст релігії. Всупереч прямому покликанню і задекларованим католицькою церквою принципам сумління вірян було ображене практикою «вавилонської блудниці» й «антихриста» – такі назви на той час заслужили для себе католицька церква і Папа. Папство зловживало духовною владою, адже Папа проголошувався майже Богом.

На противагу такому становищу ще у XV ст. виникає **рух за соборну реформу**: собори висунули пропозицію, **щоб главою церкви був не Папа, а собор**, вищий за Папу. Це могло призвести до встановлення контролю над політичними та майновими справами пап (переважно італійців) в інтересах кіл, представлених національними церквами.

4) Бажання світської влади підпорядкувати церкву, створити можливість незалежного від Папи Римського існування світської державної влади.

✍ Світські правителі намагалися домогтися **передачі церковних земель у світське володіння – секуляризація** церковних земель).

Зверніть увагу: до початку Нового часу в руках церкви скупчилися величезні матеріальні багатства. Бувши **багатим феодалом, церква** в різних державах Західної Європи **володіла до 1/3 кількості всієї оброблюваної землі**.

Період середньовіччя був часом успішної боротьби пап за домінування духовної влади над світською. Церковна ієрархія була майже повним відображенням світської ієрархії.

У світському феодальному суспільстві вишикувалися різні категорії сеньйорів і васалів: від верховного сеньйора (короля) – до лицаря. Так само йшла градація феодальних ступенів церковних чинів: від верховного первосвященника (папа) до парафіяльного священника.

Маючи символічні та економічні важелі, вона активно втручалась у світські державні справи. Монархи Європи мали йти на будь-які витрати й поступки, щоб отримати від кліриків церковну санкцію на свою владу – помазання на престол і з часом стали надто обтяжуватися цією залежністю.

5) Економічна неефективність релігійно-середньовічного феодального, натурального способу виробництва, який не сприяв зростанню економічного прибутку та капіталу як цілі виробництва.

Середньовічна релігійна детермінованість економіки полягала в принципі підпорядкування виробничої діяльності законам християнської моралі. Виробники мали задовольняти потреби дворян і церковників. Натомість вони отримували від дворян захист, від церковників – участь у божественному житті та моральний закон, якому мала бути суворо підпорядкована їхня діяльність.

Моральний економічний закон середньовіччя визначав певні правила.

- Продавець мав уступати товар за справедливою ціною, достатньою лише для виживання постачальників (майже за собівартість).

- Гроші, надані у борг, не можна вимагати назад з відсотками, оскільки канонічне (церковне) право рішуче забороняло лихварство.

Сенс середньовічного ставлення до надлишкового багатства полягав у неекономному демонстративному символічному споживанні, у безпосередньому й миттєвому знищенні його корисної цінності, а не в підвищенні ефективності виробництва. Суспільство, для якого панівною цінністю була богоугодність, спрямовувало надлишок багатств на утримання духівництва й уславлення Бога, будівництво соборів, пишні ритуали та свята тощо.

Економічним середньовічним «програмним текстом» для християн стали рядки Нагорної проповіді Христа, де він застерігає від накопичення багатств:

📖 «19. Не складайте скарбів собі на землі, де нищить їх міль та іржа, і де злодії підкопуються й викрадають. 20. Складайте ж собі скарби на небі, де ні міль, ні іржа їх не нищить, і де злодії до них не підкопуються та не крадуть. 21. Бо де скарб твій, там буде й серце твоє!» (Джерело: Євангеліє від Матвія 6:19–21).

Культурна парадигма Середньовіччя не потребувала бурхливого розвитку виробничих сил, втручання церкви гальмувало їх. Проте феодальна католицька церква як головний ідеолог і охоронець феодального ладу могла процвітати до тих пір, поки панувала її матеріальна основа – феодальний лад.

З кінця XV століття всюди в Європі почалося формування нового соціального класу – підприємців (буржуазії), яка поступово захоплює у свої руки економіку, а потім прагне і до політичної гегемонії. Напередодні Реформації інтереси підприємців, так чи інакше, збігались з тогочасними потребами народу і знайшли прояв у гаслах протестантських церков, які закликали до скромності, праці та економії, накопиченні та опорі на себе.

Підсумовуючи причини Реформації, слід зазначити, що **узагальненою причиною Реформації** на світанку Нової доби є поступова зміна свідомості європейського суспільства, що прогресувала. **Вона полягала у поступальній емансипації від релігійного догматизму. Надалі ці тенденції переростуть у покрокову секуляризацію і деса-кралізацію європейської культури – але це явище розквітне у повній мірі тільки починаючи з XX ст.**

Питання для самоконтролю і завдання

1. Розкрийте значення терміну «Реформація» та назвіть хронологічні рамки руху.
2. У чому різниця між поняттями «реформація» та «протестантизм»?
3. Як ідеї Відродження пов'язані з Реформацією?
4. Назвіть основні причини Реформації.
5. Як пов'язані між собою поширення філософії гуманізму, друкарство та підйом освіти?
6. Як пов'язані між собою підйом освіти, вільнодумство, індивідуалізм та секуляризація?
7. Розкрийте зв'язок зростання індивідуалізму та прагнення національної самостійності.
8. Розкрийте механізм перетікань багатств із католицьких країн до Ватикану за відсутності потужних національних церков.
9. Що таке симонія, десятина, індульгенція?
10. Чи змагалися духовна та світська влада за вплив на суспільство?
9. Яким було ставлення римського папства до релігійно-політичної самостійності держав?

10. Якою кількістю оброблюваної землі володіла церква в державах Західної Європи напередодні Нового часу?

11. У чому полягав конфлікт релігійно-середньовічного феодального, натурального способу виробництва та капіталізму?

12. Середньовічна релігійна детермінованість економіки: моральний економічний закон і ставлення до надлишкового багатства.

13. Чи потребувала культурна парадигма Середньовіччя бурхливого розвитку виробничих сил?

14. Коли в Європі почалося формування нового соціального класу – підприємців (буржуазії)?

15. Чи можна назвати провідною причиною Реформації поступальне звільнення від релігійного догматизму в усіх сферах життя?

16. Такі цінності, як «скромність, праця та економія, накопичення і опора на себе» більш поважаються католиками чи протестантами?

Поясніть значення термінів та перевірте їх за посібником і словником: Реформація, протестантизм, симонія, символічне споживання.

3.1.2 Предтечі Реформації: Джон Вікліф, Ян Гус

Економічний клерикальний тиск, помножений на утиск національних інтересів, викликав ще в XIV ст. протест проти папської влади в Англії.

Джон Вікліф (1320–1384 рр.). Професор Оксфордського університету Джон Вікліф виступав у своїх лекціях і письмових творах з революційними ідеями. Він засуджував, зокрема:

- **жадібність духовництва**, посилаючись на те, що ні Христос, ні Його апостоли не володіли ні майном, ні світською владою;
- **обожнювання Папи Римського**, адже Христос, а не Папа Римський, є главою церкви;
- **догматизм римської церкви**, зокрема, антинауковий догмат про трансубстанцію.

✍ **Трансубстанція** (лат. *transsubstantiatio*), переосутнення – богословський термін, що застосовується для пояснення суті перетворення в **Євхаристії** (Причастя) хліба і вина в Тіло і Кров Христа.

Римська церква і досі стверджує, що під час релігійних таїнств сутність матеріальних елементів здатна змінюватися при незмінній зовнішній формі. Вікліф же наполягав на символічному значенні таїнства: Христос духовно присутній під час цього дійства і відчувається вірою, проте речовина елементів залишається незмінною.

✍ **Таїнство** (давньогрец. *μυστήριον* – таємниця) – це священно-дійство, в якому, згідно з церковним вченням, християнам зримим чином повідомляється невидима благодать Бога.

Вікліф наголошував на необхідності:

- **знищення папської системи;**
- **секуляризації монастирсько-церковної землі;**
- **реформуванні церкви за зразком, даним у Новому Завіті;**
- **перекладу Євангелія національними мовами, адже Біблія, а не церква, є єдиним авторитетом вірянина.**

Зверніть увагу: у католицькому богослужінні до II Ватиканського собору (1962–1965) повсюдно використовувалася латинська мова, а після цього собору – національні мови.

Проте для римської церкви визнання помилок обернулося б щонайменше підривом авторитету, віри пастви в те, що церква – носій неспростовних істин, даних згори. Зокрема, прийняти погляд Вікліфа на трансубстанцію означало б визнати, що священник не в змозі впливати на порятунок людини шляхом заборони йому приймати тіло і кров Христа при євхаристії, що призвело б до втрати важливого важеля впливу на свідомість вірянина. У 1378 році Папа видав спеціальну буллу, яка засуджувала вчення Вікліфа. Проте завдяки заступництву королівського двору і Оксфордського університету Вікліф зберіг свободу.

Вчення Вікліфа про рівність людей перед богом було співзвучно прагненням простого люду і сприяло селянському повстанню 1381 р.: селяни вимагали скасувати кріпосне право й існуючу ієрархію в церкві та державі.

Збагнувши **вибуховий демократично-революційний потенціал реформаторських проповідей Вікліфа**, світська влада також відвернулось від нього. Під тиском Кентерберійського архієпископа Оксфордські богослови засудили «12 тез» Вікліфа, визнавши їх еретичними. Вікліф і його послідовники були вигнані з Оксфордського університету, а потім відлучені від церкви. Після цього Вікліф сховався в Латтерворті, де разом зі своїми соратниками займався перекладом Біблії та написанням праці «Тріалог», в якій виклав свої реформаторські думки. 1384 р. Джон Вікліф помер від інсульту, залишивши велику духовну спадщину:

Біблія Вікліфа – це перший повний переклад Святого письма на англійську мову (бл. 1385 р.).

До цього часу існували тільки вільні переклади розрізнених частин. Проте її читання було заборонено. Через неортодоксальність вчення Вікліфа і непримиренність його прихильників Біблія рідною мовою стала асоціюватися у правовірних умах з ересю.

В Англії до епохи Реформації за переклади Біблії вже ніхто не брався. Всупереч церковному прокляттю Біблія Вікліфа часто переписувалася, а деякі її частини були пізніше запозичені Вільямом Тіндалем, першим з перекладачів-реформаторів. Студенти з Чехії, що навчалися в Англії, принесли вчення Вікліфа до себе на батьківщину, де воно стало підґрунтям ідей Яна Гуса.

Ян Гус (1369–1415 рр.) – чеський проповідник, мислитель, ідеолог чеської Реформації. Національний герой чеського народу. Його проповіді припали на час підйому чеського національної свідомості та виступів проти влади Священної Римської імперії в Чехії.

 Священна Римська імперія німецької нації – державне утворення, яке існувало з 962 по 1806 р. і об'єднувало землі Західної та Центральної Європи.

Ян Гус навчався в Празькому університеті й приблизно 1409 р. став його ректором, читав твори Вікліфа і засвоїв його ідеї. Ян Гус **провів реформу чеського правопису**, яка зробила систему письма зручнішою, а книги – зрозумілими для простого народу. Відкрито критикував феодалів і бюргерів, церкву. Проте він вважав себе вірним членом церкви, що розкриває її недоліки.

Гус пропонував **реформу церкви в Чехії**, схожу з тією, яку проголошував Вікліф:

- Влада, що порушує заповіді Бога, не може бути Їм визнана.
- Ієрархи християнської церкви не мають права піднімати меч на їхніх ворогів.
- Власність повинна належати справедливим. Несправедливий багач є злодій.
- Не можна стягувати плату за таїнства і продавати церковні посади, індульгенції. Священикові досить стягувати невелику плату з багатіїв, щоб задовольнити свої найперші життєві потреби.
- Не можна сліпо підкорятися церкві, але потрібно думати самим, застосовуючи слова зі Святого Письма: «Якщо сліпий поведе сліпого, обидва впадуть у яму».
- Кожен християнин повинен шукати правду, навіть ризикуючи добробутом, спокоєм і життям.

З метою **придушити народне невдоволення світською та духовною владою** імператор Сигізмунд I і Папа Римський Мартін V ініціювали церковний собор у Констанці. На ньому **Ян Гус** відмовився зректися «помилки», був **проголошений єретиком і спалений** на багатті разом зі своїми працями. Через деякий час на багатті був спалений також **Ієронім Празький**, один з його сподвижників.

Зі стратою Яна Гуса пов'язано чимало легенд. Так, бабусі, що з благочестивих намірів підклала в'язанку хмизу в його багаття, він нібито вигукнув: «О, свята простота!» (*O sancta simplicitas!*). Також ніби він передбачив через сто років появу великого реформатора, чий починання не будуть знищені (Мартіна Лютера), сказавши: «Я – Гусак, а за мною прийде Лебідь!».

Загибель Гуса стала одним із приводів **Гуситських воєн** (1419–1434) між його послідовниками (гусити) і католиками. Після гуситського революційного руху в XV ст. із залишків гуситів була створена християнська євангельська деномінація **Чеські брати** (Богемські брати), яка існує досі.

! До цього часу католицька церква не реабілітувала Гуса.

Наперекір цьому в Чехії, (є більшість вірян до загальної кризи релігійності в XX ст. становили католики, Гус традиційно користується повагою як **борець за національну самобутність** проти німців. Отже, хоча виступи Джона Вікліфа і Яна Гуса не призвели до Реформації в Англії та Чехії, але вони торували їй шлях.

Питання для самоконтролю і завдання

1. Охарактеризуйте ідеї «предтечі» реформації Джона Вікліфа.
2. Що таке євхаристія, таїнство?
3. Що таке трансубстанція і як її критикує Джон Вікліф?
4. Якою мовою до II Ватиканського собору (1962–1965 рр.) повсюдно велося богослужіння в католицькій церкві?
5. Чому римська церква не хотіла визнавати свої помилки?
6. Чи можуть релігійні ідеї вести до соціальної нестабільності?
7. Чому світська влада спочатку підтримувала Джона Вікліфа, а потім відвернулася від нього?
8. Що таке Біблія Вікфіла і яка її доля?
9. Яким чином вчення Джона Вікліфа пов'язано з ідеями Яна Гуса?
10. Що ви знаєте про Яна Гуса, його долю та вклад у Реформацію?
11. Охарактеризуйте ідеї «предтечі» реформації Яна Гуса.
12. Чи реабілітовано Яна Гуса католицькою церквою сьогодні?

✍️ Поясніть значення термінів та перевірте їх за словником: Священна Римська імперія німецької нації, Клірик, трансубстанція, переосутнення, таїнство, Євхаристія, ортодокс, булла.

Розкажіть про ці персоналії: Джон Вікліф, Ян Гус.

3.2 КЛЮЧОВІ ПОДІЇ РЕФОРМАЦІЙНОГО РУХУ В ГЕРМАНІЇ

3.2.1 Мартін Лютер і культурний вплив його ідей

Початок Реформації в Європі пов'язаний з ідеями Мартіна Лютера. Мартін Лютер (1483–1546 рр.) – католицький священник, монах-августинець, доктор богослов'я Віттенберзького університету, глава Реформації в Німеччині, засновник лютеранської церкви.

Формально початок Реформації датується 31 жовтня 1517 р., коли, за переказами, Лютер прибив до порталу Віттенберзького собору «95 тез до диспуту про прояснення дієвості індульгенцій» з осудженням у них зловживань римсько-католицької ієрархії.

Річ у тім, що 18 жовтня 1517 р. Римський Папа Лев X офіційно ввів практику індульгенцій у цілях покриття витрат на будівництво собору святого Петра в Римі. Помилкове розуміння індульгенції (лат. *indulgentia*, від *indulgeo* – дозволяю) як відпущення гріхів за гроші, причому незалежно від таїнства сповіді, набуло поширення ще в епоху Відродження. Невдоволення політикою Риму і практикою індульгенцій спостерігалось і раніше: але в Ранній новий час воно лягло на благодатний ґрунт. У цілому «95 тез» доводять, що М. Лютер ще отожднює себе з католицизмом. Лютер ставить низку питань про стан церкви та критикує торгівлю індульгенціями.

Основні положення віровчення Лютера:

- Людина рятується особистою вірою. Вірою, любов'ю до ближнього можна спастися без посередництва церкви.
- Відпущення гріхів священником не гарантує порятунку. Церква не гарантує розуміння писання, праведності та волі божої.
- Біблія – найвищий авторитет у справах віри (а не Папа Римський, церковники). Священник має допомогти зрозуміти святе письмо. Проте свідоме читання й опанування сенсу Біблії – обов'язок кожного вірянина. Тому Біблію необхідно переводити на зрозумілі більшості населення національні мови.
- Богослужіння в церкві має вестися національною мовою.
- Церква не повинна бути багатою.
- Пишні обряди, шанування мощей та ікон – ідолопоклонство.

• **Зберегти слід тільки два таїнства із семи**, що існують в католицизмі (Хрещення, Миропомазання, Євхаристія, Покаяння, Соборування, Священство, Шлюб). Тільки хрещення і причастя дані Богом у Біблії, а інші – фантазії кліриків.

• **Чернецтво для Бога не краще ніж богоугодні справи**. Праця ченців і священників, якою б тяжкою і святою вона б не була, ні на йоту не відрізняється в очах Бога від праці селянина в поле або жінки, яка працює по господарству. Тези, спершу задумані як дискусійний матеріал для теологів, швидко стали відомі серед широких кіл і передруковувалися у вигляді листівок.

У 1520 р., через 3 роки після випуску тез, Папа Лев X **відлучає Лютера від церкви**. 1521 р. на Вормському рейхстазі посланці папи зажадали від Лютера зречення від своїх ідей. За легендою він відмовився, відповівши: «На тому стою і не можу інакше». У 1567 р., вже після смерті Лютера Папа Пій V заборонив надання індульгенцій за гроші та матеріальні пожертви. Проте в ряді місць практика видачі (і продажу) свідоцтв про відпущення гріха існувала аж до середини XX ст.

Лютеранська церква

Із вчення М. Лютера виникла Лютеранська церква. Як напрям у протестантизмі лютеранство відрізняється двома основними особливостями: **збереженням єпископальної організації та принципом «державної Церкви»**. У протестантських князівствах главою церкви визнавався князь, йому було підпорядковано особливе відомство, що розпоряджалося церковними справами. Протестантські проповідники – пастори – перебували на державній службі.

Пишні та дорогі церковні обряди, скульптури, поклоніння іконам і святим мощам скасовані. Принцип «державної Церкви», установлений ще під час Реформації в XVI ст., діяв на німецьких землях до 1918 р. Лютеранські церкви в скандинавських країнах залишаються державними.

На сьогодні лютеранство найбільш поширене в Німеччині та Скандинавських державах – Норвегії, Данії, Швеції й Фінляндії. На території колишнього СРСР Лютеранська церква існує в Естонії та Латвії. Лютеранами є 74 млн чоловік у 68 країнах.

Історичне значення діяльності Лютера

В історію німецької громадської думки Лютер увійшов як найвпливовіша людина за всю історію Німеччини, **реформатор не тільки церкви, а й мови, освіти, музики**. Лютер, зазнавши впливу культури Відродження, у боротьбі з папством доклав значних зусиль для розвитку народної культури.

Велике значення мав **виконаний Лютером переклад Біблії на німецьку мову (1522–1542)**, в якому він затвердив норми загальнонімецької національної мови. Така культуротворча практика Лютера стала взірцем для інших діячів Реформації.

У різних країнах **Біблія часто ставала першою книгою на живій національній мові**. Автору, крім перекладу, доводилося **створювати або вдосконалювати алфавіт і основні правила читання**. Отже, **починали розвиватися й національні літератури**.

Публікація «95 тез» Лютера була однією з визначних подій Нової історії та **мала довготривалі наслідки**.

- Пряма критика Лютера інституту папства стала підґрунтям до **широкого емансипаторського, реформаційного руху**.

- Реформація завершилася **схизмою**, тобто розколом західної церкви на католицтво й протестантизм.

- **Середньовічна церковна й духовна єдність Європи закінчилася**, почався тривалий період релігійного розбрату і гонінь.

«Джин» Реформації, випущений Мартіном Лютером (сам він цурався політики) мав для нього найнесподіваніші наслідки. Невдоволені верстви населення витлумачили ідеї Реформації як **заклик до соціальних перетворень**.

3.2.2 Революційний потенціал релігійних ідей і Аугсбурзький мир

Новий Завіт містить гуманістичні рядки, що надихали реформаторів:

 «Христос для волі нас визволив. Тож стійте в ній та не піддавайтеся знову в ярмо рабства!» (Джерело: Галатів 5:1).

Розгляньмо **релігійні революційні селянські рухи**, що надихнула Реформація у буремній Німеччині.

Селянська війна 1524–1525 рр.

 Селянська війна – масові народні повстання в Центральній Європі, на території Священної Римської імперії німецької нації. Рушійну силу цих заворушень економічного і релігійного характеру становили селяни, городяни та дворяни.

Селянська війна в Німеччині була найбільшим народним повстанням в Європі до Великої французької революції.

Загальної програми у цих виступів не було, різні групи повсталих проголошували власні маніфести на кшталт «Дванадцяти статей» та «Статейного листа», в яких релігійні очікування Другого пришествя Христа і кінця минулої історії виражались у вимогах **соціальної справедливості**.

Розглянемо документи, що розкривають психологію і тогочасні прагнення простих людей.

Маніфест Селянської війни «Дванадцять статей» 1525 р.

Основу більшості сучасних юридичних тлумачень прав людини можна простежити з початку нової європейської історії.

Одним з перших документів, який окреслював права людини, можна вважати «Дванадцять статей» – маніфест Реформації та Селянської війни в Німеччині. Був прийнятий у 1525 р. у Швабії. Маніфест проголошував **права і свободи селян** посилаючись на цитати із Біблії й спираючись на здоровий глузд. Це була низка релігійних і соціальних вимог (скасування особистої залежності селян, обмеження церковної десятини, панщини та штрафів). Деякі тези для прикладу:

1. Перша стаття стверджувала, що кожна **церковна громада має «право і силу вибирати собі священика** та усувати його, якщо він неналежно поводиться».

 Священик повинен проповідувати «чисте Євангеліє, без людського додавання», тобто згідно з реформаторською тезою **Sola scriptura** (з лат. «тільки писання»).

2. Друга стаття, згідно з Новим заповітом, **заперечує обов'язковість десятини**. Проте селяни згодні її платити, якщо кошти будуть використовуватися згідно зі Старим Завітом: на зібрані кошти має виплачуватися платня священику і його родині, залишки – роздаватися бідним членам громади, а що залишилося понад те – має накопичуватися.

3. Третя стаття виступає **проти особистої залежності**:

 «Досі було у звичаї вважати нас «власними» людьми, що жалюгідно, беручи до уваги, що Христос пролиттям Своєї дорогоцінної крові звільнив і спокутував всіх нас, – як пастуха, так і самого високого, не виключаючи нікого. Тому відповідає писанню, щоб ми були й хочемо бути вільними». Далі зазначається, що упорядники **не відкидають закон і владу, але хочуть жити за законом, а не свавільній людській вигадці**.

4, 5. Четверта й п'ята стаття закликає скасувати закони, що забороняли простим людям вільно ловити дичину, птицю і рибу та користуватися лісами:

📖 «І сказав Бог: Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою, і хай панують над морською рибою, і над птаством небесним, і над худобою, і над усією землею, і над усіма гадами, що плазують по землі» (Джерело: Бут. 1: 26-28).

«Дванадцять статей» та схожі документи стали прототипом Загальної Декларації Прав Людини.

! Загальна Декларація Прав Людини була прийнята Генеральною Асамблеєю ООН 10 грудня **1948 р.** і являє собою **перше глобальне вираження прав**, на які усі люди мають невідчужуване право. У 1976 р. законопроект набув статусу міжнародного права. На прогресивний крок ствердження людської гідності та зміцнення ідей, виказаних ще Христом, знадобилось **450 років.**

«12 статей» окреслили найгостріші питання селянського життя. Але найбільш революційно налаштовані верстви селян вважали «12 статей» тільки мінімальними вимогами. Кінцеву мету боротьби вони бачили в здійсненні революційних перетворень у дусі «Статейного листа».

Статейний лист (кін. 1524 – поч. 1525 р.)

Близько 1525 р. у Німеччині з'явилася **перша загальна революційна радикальна програма** – «Статейний лист». Хоча його точне авторство невідоме, вважається, що він був складений у колах, близьких до революційного проповідника Т. Мюнцера.

На відміну від усіх інших програм, висунутих у ході Селянської війни, «Статейний лист» не закликав до боротьби за поступки та часткові зміни, а **проголошував ідею корінного соціального і політичного перевороту** та побудови суспільства на засадах соціальної справедливості.

Варто зауважити, що цей гостро радикальний лист написаний надзвичайно ввічливо та сердечно:

📖 «Поважні, мудрі, прихильні панове, друзі та люб'язні сусіди! ... Такого тягаря неможливо ні переносити, ні терпіти, якщо тільки проста бідна людина не хоче пустити зовсім по світу зі злиденною палицею себе саму, своє потомство і потомство потомства. ... Програма і план цього християнського об'єднання полягають у тому, щоб **за допомогою бога звільнитися**, і до того ж, наскільки це можливо, без збройної боротьби й кровопролиття... Тому в тому наше дружнє прохання, бажання і братнє прагнення, щоб ви добровільно і дружньо вступили в це християнське об'єднання і братство для того, щоб справа загальнохристиянської користі та братської любові була відновлена...» (Джерело: Практикум з історії середніх віків. Упоряд. М. Л. Абрамсон, С. 127–128.)

Автори програми зверталися до всіх, як до трудящих, так і до господ, із закликом вступити в християнське об'єднання і почати будувати своє життя на основі загальної рівності та служіння «загальній користі».

Ідеалом укладачів «Статейних листів» було суспільство майнової рівності у формі демократичної республіки з необмеженим народним суверенітетом.

📖 «З огляду на те, що всяка зрада, гніт і шкода виходять і поширюються з замків, монастирів і попівських церков, вони відтепер оголошуються тими, що перебувають у світському відлученні...» господарі та католицькі клірики повинні були покинути свої замки, церкви та монастирі, оселитися нарівні з усіма в простій оселі, працюючи й задовольняючись тим, що їм належить за «божественним правом».

В іншому випадку, говорилося в «Статейному листі», вони будуть піддані «світському відлученню», тобто загальному **соціально-економічному бойкоту**, і «будуть покинуті, як відрізані та мертві члени». Але «Статейний лист» не став загальною програмою боротьби. Більшість керівників повстання схилилася до переговорів і компромісів. Використовуючи ці настрої, феодала та міські магістрати

домагалися угод із ватажками повстання і порізно завдавали удару повсталим.

Теократичний «комунізм» Томаса Мюнцера 1524–1525 рр.

Ескалації бунтівних настроїв селян сприяло вчення **радикального проповідника Томаса Мюнцера** (бл. 1490–1525 рр.). Спочатку він поділяв погляди М. Лютера та отримав від нього підтримку. Проте незабаром, через радикалізм Мюнцера, ці реформатори стануть непримиренними противниками.

Мюнцера називають великим **вождем руху за соціальні зміни**, захисником німецького селянства проти феодалів.

Томас Мюнцер

Ідея побудови Царства Божого на землі – втілення ранньохристиянських ідеалів рівності та братерства – виразилась у Мюнцера в прагненні побудувати **комуністичне** суспільство. Містицизм, апокаліптичні ідеї, есхатологія були головним фундаментом поглядів мислителя.

Мюнцер наполягав на тому, що:

- **Реформаційний рух є ознакою надходження Царства Божого**, коли не буде над людьми ніякої іншої влади, крім влади Бога (пряма теократія).

- **Здійснити Царство Боже треба діями людей**, яких Бог обрав своїм зряддям.

- **Святе Письмо не може бути єдиним джерелом віри**, адже Бог не замовк з часів створення Біблії, він продовжує розмовляти з людьми.

- **Обраними Богом носіями істини стають лише ті, хто подолав шлях страждань і зумів відкинути все особисте задля спільного блага.**

- У результаті майбутніх змін **усю владу отримає простий народ**, у «безбожних тиранів» меч влади буде відібрано, адже Папи й князі не турбуються про потреби простого народу.

- Прагнучи уникнути спалаху народного обурення і насильства, попереджав: **пани не повинні діяти так, щоб бідна людина стала їхнім ворогом.** Але якщо вони це роблять – відповідальність лягає на них.

Містечко Альштедт, (одне з тих, у яких проповідує Мюнцер), стає головним центром Реформації у всій Тюрингії. Мюнцер спрощує католицьку літургію, перекладає богослужіння німецькою. Розпорядився читати народу всю Біблію, а не вибрані місця. У своїх проповідях Мюнцер називає **католицькі церкви осередком язичництва.** Натхненний ним натовп 1524 р. спалив в Маллербасі каплицю, знамениту своєю чудодійною іконою. Цей вчинок наробив багато шуму і звернуло на Мюнцера загальну увагу.

У Селянській війні 1524–1525 рр. Мюнцер стає одним із ватажків повсталих селян і міщан. Мюнцер і його нечисленні учні (насамперед анабаптисти) були натхненниками найрішучіших виступів селянства. Сам Мюнцер їздив Середньою і Південно-Західною Німеччиною, закликаючи селян і міську бідноту до боротьби та поширюючи друковані памфлети.

У м. Мюльхаузен Мюнцер приступає до втілення своєї соціальної програми. Виступи Мюнцера стали ще більш непримиренними. Він закликає городян не підкорятися ніякій старій владі, не платити податі, вигнати католицьке духівництво, ввести в місті владу громади й таким чином встановити принцип справедливості та загальної користі.

1524 р. у м. Мюльхаузен прихильники Мюнцера впроваджують правління Вічної ради, запроваджують спільність майна; конфіскують монастирські володіння. Почалися **погроми** й підпали монастирів і церков: розбивали статуї, рвали священні покриви, жбурляли в бруд ікони. В сусідніх землях захоплюють замки дворян, які не підтримують Мюнцера. Бургомістри та члени ради Мюльхаузена передали усе в руки Вічної ради.

З 1525 року Мюнцер робить Мюльхаузен центром селянського руху в Тюрінгії та Саксонії.

Повсталі діяли в багатьох пунктах цих земель, озброєні загони займали міста, замки, панські маєтки й монастирі. Панську землю і добро селяни, за вказівкою Мюнцера, ділили між собою. Селяни мали до Мюнцера велику довіру і радилися з ним з усіх питань боротьби з феодалами й по господарським справам.

Тим часом об'єднане військо німецьких князів вирушило для приборкання Тюрінгенських селян і просувалися до центру впливу Мюнцера. Він керував містом і готувався до великого селянського повстання. Мюнцер вважав, що це війна самого Бога, початок Апокаліпсису, який неодмінно завершиться перемогою. 15 травня 1525 р. при Франкенхаузені 8000-й загін повстанців, очолений Мюнцером, вийшов назустріч князівському війську. На вимогу видати Мюнцера селяни відповіли відмовою. Мюнцер звернувся до них із гарячим закликом, запевняючи, що Бог відхилить від них постріли. У зв'язку з безпідставною самовпевненістю, слабкою підготовкою, неорганізованістю 5000 повстанців полягло. Битва скінчилась повним розгромом. Мюнцер зник у місті, але його знайшли, катували та обезголовили.

У XIX ст. соціалісти, зокрема Ф. Енгельс, згадували Томаса Мюнцера як яскравий приклад борця за соціальну рівність (але не як представника комуністичного світогляду). У XX ст. у ГДР Мюнцер вважався національним героєм. Постать Мюнцера привертає увагу як істориків, так і митців. Незабаром Німеччина була вражена подіями в Мюнстері, де радикальні реформатори продемонстрували взірць справжнього релігійного терору.

Особливо напруженими ці сподівання стали близько 1530 р., коли кілька віщунів передбачали швидку кончину світу. Особливо гостро це вчення виразилося в Нідерландах і Нижній Німеччині, де **Мельхіор Хоффман** поширював своє вчення. Оголосивши себе пророком Іллею, він віщував Друге пришествя Христа в 1533 році та виникнення Нового Єрусалиму.

✍ **Міленаризм** – переконання в кардинальних перетвореннях суспільства, пов'язаних з тисячолітніми циклами; сакралізація 1000-літнього періоду часу. Міленаризм існує в багатьох культурах і релігіях. Християнський міленаризм (**хіліазм**) – вчення, в основі якого лежить буквально тлумачення пророцтва (Об'явл. 20: 1–4), що сповіщає про тисячолітнє Царство Боже на землі в кінці історії.

Влада у Мюнстерській комуні фактично зосередилася в руках «головного пророка» анабаптистів **Яна Матіса**, а після його загибелі (5 квітня 1534) – **Іоанна Лейденського**, який у квітні – травні 1534 розпустив магістрат, замінивши його радою «12 старійшин».

Надалі у зв'язку з ускладненням військової ситуації (місто було в облозі військ єпископа) і внутрішніми конфліктами була введена **особиста диктатура Іоанна Лейденського**, проголошеного царем «Нового Сіону» (Мюнстера) і майбутнім владикою всесвіту.

Анабаптистська влада провела в Мюнстері ряд заходів: були перейменовані вулиці міста, дні тижня і місяці; у загальну користь конфісковано майно церков, монастирів, вигнаних городян; гроші скасовано; торгівля й обмін з метою наживи спочатку обмежені, а потім заборонені; усі мешканці зобов'язані були безоплатно працювати та брати участь в обороні міста; продовольство, предмети споживання і побуту підлягали усупільненню і розподілу за чітко встановленими нормами (знаряддя праці, майстерні та земельні ділянки залишалися, мабуть, в особистому володінні їх власників).

Кілька тижнів проповідувався **аскетизм**, потім моногамна сім'я була замінена запозиченою зі старозавітних біблійних текстів **полігамією**. Так, у Іоанна Лейденського було 15 дружин. Вчинки, що суперечили режиму **терору**, порушення громадського порядку, пияцтво, боягузтво в бою каралися аж до **страсти**. В обложеному місті панувала **залізна дисципліна**, а блискуча організація його оборони викликала здивування навіть у ворогів.

Мюнстер був оголошений єдиною громадою (комуною) «істинних християн» обраним богом містом, що мав стати оплотом майбут-

нього всесвітнього «тисячолітнього царства Христового», під яким мався на увазі наступ ідеального містичного царства соціальної рівності.

З кінця 1534 р. положення обложених погіршилося: запаси продовольства вичерпалися, спроби підняти повстання на підтримку Мюнстерської комуни в інших містах Вестфалії та в Північних Нідерландах були придушені. 25 червня 1535 р. Мюнстер був узятий військами єпископа і жорстоко розгромлений католицькою консервативною коаліцією. Керівники Іоанн Лейденський, бургомістр міста Бернд Кніппердоллінг були піддані жорстоким тортурам, обезголовлені, а їхні тіла поміщені в клітинах на вежі церкви св. Ламберта.

Мюнстерська комуна проіснувала 14 місяців і стала найрадикальнішим комуністичним досвідом Європи.

Події в Мюнстері призвели до того, що в анабаптистському русі взяли верх помірні течії. Адже досвід переконав, що радикалізм і меч не можуть прокласти дорогу світлому майбутньому.

Запам'ятайте основні релігійні революційні селянські рухи Реформації.

«Єретичні» революційні рухи часів Реформації

Селянська війна в Німеччині 1524–1525 рр.	
Дата	Перебіг подій
червень 1524 р.	Початок заворушень у Південно-Західній Німеччині
березень 1525 р.	«12 статей» – помірна програма повсталих. Поширення повстання у Франконії та Саксонії. У Тюрінгії повстанців очолив Томас Мюнцер
кін. 1524 – поч. 1525 р.	«Статейний лист» Томаса Мюнцера – радикальна програма повсталих. Початок повстання у Верхній Швабії
1524–1525 рр.	Томас Мюнцер очолив революційний рух у Тюрінгії та уряд у м. Мюльгаузен, де він запровадив теократичний «комунізм»
квітень 1525 р.	Поширення повстання на інші частини Німеччини. Боротьба з повстанцями
травень 1525 р.	Розгром повстанців в битві біля міст Беблінген і Франкенхаузен. Страта Томаса Мюнцера
Значення:	Найбільше народне повстання в Європі до Великої французької революції
Мюнстерська комуна 1534–1535 рр.: особиста диктатура Іоанна Лейденського.	
Значення:	Проіснувала 14 місяців у м. Мюнстері та стала найрадикальнішим комуністичним досвідом Європи.

Аугсбурзький мир : «чия країна, того і віра» (1555 р.)

Релігійні війни та соціальні потрясіння виснажували Священну Римську імперію німецької нації. Нарешті у **1555 р.** між імператором Карлом V і протестантськими князями було укладено **Аугсбурзький мир**.

Католицизм і протестантизм визнавалися рівноправними, а право визначати релігію підданих надавалося тільки князям згідно з принципом **«Чия країна, того і віра...»**. Незгодні з офіційним сповіданням віряни вимушені були переїжджати в інші регіони. У Німеччині утворилися два угруповання князівств: на півдні та заході країни переважали **католики**, на півночі та сході – **протестанти**.

Така ситуація поглибила внутрішню розбіжність у Німеччині й надовго загальмувала її централізацію.

Питання для самоконтролю і завдання

1. З якою подією пов'язують початок Реформації в Європі?
2. Назвіть ключові ідеї Лютера.
3. Розкрийте культуротворче значення перекладу Біблії національними мовами (Дж. Вікліф, М. Лютер).
4. Мартін Лютер: первинні наміри та суспільні наслідки діяльності.
5. Схизма як наслідок реформації: наслідки для Європи.
6. Чим програми народної Реформації відрізняються від вимог Лютера?
7. Значення маніфесту Селянської війни «Дванадцять статей» 1525 р. і його основні ідеї.
8. Значення «Статейного листа» 1525 р. та його основні ідеї.
9. Проаналізуйте тексти «Дванадцять статей» і «Статейний лист».
10. Чи є щось спільне між демократією, революцією та ідеями Нового Завіту?
11. Ідеї теократичного «комунізму» Томаса Мюнцера 1525 р. і доля проекту.
12. Назвіть ключову особливість віровчення анабаптистів.
13. Розкрийте роль міленаризму в реформації та в релігії.
14. Радикальне крило протестантського руху та Мюнстерська комуна.
15. Особиста диктатура Іоанна Лейденського та її історичне значення.
16. Аугсбурзька мирна угода 1555 р.: мета укладення, сутність і наслідки.

Поясніть значення термінів і перевірте їх за посібником і словником: селянська війна, Дванадцять статей, Статейний лист, теократичний комунізм, Sola scriptura, баптизм, анабаптизм, Мюнстерська комуна, міленаризм, хіліазм, есхатологія, схизма, Аугсбурзький мир.

Розкажіть про ці персоналії: Мартін Лютер, Томас Мюнцер, Іоанн Лейденський.

3.3 РЕФОРМАЦІЯ У ШВЕЙЦАРІЇ, ФРАНЦІЇ ТА АНГЛІЇ

3.3.1 Реформація у Швейцарії: кальвінізм

Швейцарія стала центром поширення таких протестантських вчень, як **цвінгліанство** та **кальвінізм**.

Основоположником **цвінгліанства** є швейцарський реформатор церкви, християнський гуманіст і філософ **Ульріх Цвінглі** (1484–1531). Уже в XVI ст. цвінгліанство переважно злилося з кальвінізмом. Засновником кальвінізму став французький богослов **Жан Кальвін** 1509–1564. Він відіграв одну з ключових ролей у реформаційному русі.

Основний твір, в якому Кальвін висловив основи свого вчення – **«Повчання в християнській вірі»**. Якщо Мартін Лютер почав протестантську Реформацію церкви за принципом «прибрати з церкви все, що явно суперечить Біблії», то Кальвін пішов далі – він прибрав з церкви все, що в Біблії не прописано як конче необхідне для вірянина. Відомо дотепне зауваження Вольтера про те, що Кальвін відкрив двері монастирів не для того, щоб випустити звідти монахів, а щоб загнати туди весь світ.

Церковної ієрархії кальвінізм не має. На чолі громад стоять старійшини – **пресвітери**, яких обирають з поважних і заможних членів церкви та проповідників. Протестантська Реформація церкви по Кальвіну характеризується схильністю до **раціоналізму** і часто **недовірою до містицизму**. У «Повчанні в християнській вірі» міститься **вчення про обраність до порятунку**, згідно з яким бог ще спочатку творіння визначив одних людей до порятунку, а інших – до погибелі.

Підтвердженням обраності є **здатність до ревної праці та добрих вчинків** (відповідно до уявлень про те, що людина є знаряддям бога, який направляє його в добрих справах).

Ця ідея Кальвіна змінила ставлення до праці в Європі.

До поширення протестантських ідей воно було неоднозначним. Зокрема, побутували ідеї, що необхідність працювати є покаранням за гріхопадіння. Адже на початку біблійної історії людства Адам і Єва не знали праці. Праця, особливо фізична, була, передусім, ознакою нижчих верств населення і не вважалась благородним заняттям.

Кальвіністи, зазвичай, не підтримували народну боротьбу за поліпшення свого соціального стану. Однак саме **Кальвінізм став ідеологічним, релігійним підґрунтям буржуазних революцій у багатьох країнах Європи.**

✍ Буржуазна революція – поняття з марксистського вчення, що позначає радикальний перехід від традиційного суспільства до підприємницько-приватновласницького.

! Зверніть увагу: Основою традиційного суспільства є феодальна ієрархія. **Буржуазне суспільство** має ґрунтуватися на рівності всіх громадян перед законом, визнанні принципу суверенітету народу і демократичних свобод.

У ході буржуазних революцій завершується перетворення станів феодального суспільства, пов'язаних з колообігом капіталу, в буржуазію як окремий суспільний клас. Такими були Нідерландська революція XVI ст. та Англійська буржуазна революція XVII ст.

Кальвінізм – **радикальний і демократичний** напрям протестантизму, тому він не всюди знайшов підтримку. Виникши в Женеві, кальвінізм поширився на **Великобританію** (оформився в рух пуритан), **Францію** (гугеноти, Янсенізм); **Нідерланди, Німеччину, Чехію, Угорщину, США, Польщу.** Невелика кількість прихильників цього руху є в Україні (Закарпатська обл.). Зараз цей рух нараховує **45 млн** прихильників.

3.3.2 Реформація у Франції:

Гугенотські війни, Варфоломіївська ніч і Нантський едикт

У Франції протестантизм у формі **кальвінізму** (тут їх називали **гугенотами**) поширився в першій пол. XVI ст. Королівська влада спочатку терпимо ставилася до Реформації, та з 1534 р. перейшла до політики репресій проти її прихильників. Проте при Генріху II (1547–1559) до кальвінізму приєдналися багато представників дворянства і міських верств південної та південно-західної Франції.

Протистояння католиків і протестантів в цій країні вилилося в Гугенотські війни (1562–1598). Однією з найстрашніших сторінок французької історії, подією гугенотських війн стала **Варфоломіївська ніч 1572 р.**

У ніч на 24 серпня, напередодні дня святого Варфоломія, в **Парижі** було вбито тисячі **гугенотів**, які приїхали на весілля свого лідера **Генріха де Бурбона**. За різними оцінками, в Парижі в цей день загинуло близько 2000 чоловік, а по всій Франції в погромах було вбито близько **30 000** гугенотів.

Історики схильні вважати, що причиною початку Варфоломіївської ночі передусім була політика, а релігійні чвари – приводом. Католицька владна верхівка прагнула усунення гугенотської, що знаходиться в місті. Проте почалася тотальна різанина. 13 квітня **1598 р.** король Франції Генріх IV Бурбон в Нанті видає **Нантський едикт**, який став чи не **першою спробою правового захисту релігійної свободи у Франції**. Цей закон надав французьким протестантам практично рівні з католиками релігійні, майнові та громадянські права.

Нантський едикт завершив тридцятирічний період Релігійних воєн у Франції й заклав основу тривалого миру, який дозволив Франції до кінця XVII ст. стати провідною країною Європи.

3.3.3 Реформація в Англії: англіканство

В Англії Реформація була проведена з ініціативи короля і стала так званою «Реформацією зверху». Безпосереднім приводом для початку Реформації та розриву з Папою Римським стало прагнення Генріха VIII розлучитися з Катериною Арагонською й одружитися з Анною Болейн (щоб розлучитися, була необхідна згода Папи Римського). 1534 р. – король стає главою церкви в Англії. Реформована церква отримала назву **Англіканська церква**. У 1554 р. – **Марія Кривава** проводить політику **контрреформації** та створює **комісію для боротьби з ересю**.

Проте незабаром Єлизавета I Тюдор знов проголошує англіканську церкву державною. Королева отримала титул «верховної правительки церковних і світських справ».

Англіканство являє собою форму протестантизму, однак без домінантної харизматичної керівної фігури, якими були Мартін Лютер, Джон Нокс, Жан Кальвін. Деякі дослідники вважають англіканство самостійною течією в християнстві. Англіканство формувалося в опозиції не тільки до середньовічної церкви, але і до лютеранства, і кальвінізму. Англіканці вважали, що Лютер і Кальвін занадто відійшли від історичних церковних традицій. Англіканство постає як **«серединний шлях»** між **католицизмом** і радикальнішими формами **протестантизму** і зберігає єпископальний устрій церкви.

Основний теологічний документ – «39 статей» (1568 р., 1571 р.). У ньому було викладено **віровчення англіканської церкви** – Англіканський символ віри. «39 статей» не містить повного і завершеного теологічного вчення. Його елементи належать різним течіям реформаційної теологічної думки лютеранства, кальвінізму і меншою мірою – католицизма. **Молитовники** є керівництвом з основ віри і релігійної практики.

Характерні риси англіканської ідентичності тримаються на таких постулатах:

- Біблія містить все необхідне для порятунку;
- Символи віри – «39 статей» – є достатнім для вираження Християнської віри;
- Євангельський статус Таїнств Хрещення і Причастя;
- Історичний єпископат (спадкоємність духовних дарів від апостолів).

Зазвичай у протестантських конфесіях єпископи визнаються тільки як тимчасово призначені або обрані глави громад. Вони не вважаються спадкоємцями особливих благодатних дарів і повноважень, що існують з апостольських часів.

Водночас, як і в Католицькій церкві, в англіканстві єпископи вважаються священнослужителями – **наступниками апостолів**, що мають у своїх єпархіях всю повноту апостольської влади. За етнічною належністю значна частина англікан або **англійці**, або **особи британського походження** (австралійці, новозеландці, американці США, англоканадці, англопівденноафриканці), проте серед послідовників англіканства дедалі збільшується частка представників африканських народів.

Сьогодні загальна чисельність англікан в усьому світі – **85 млн.** 30 млн припадає на Великобританію, що становить 43,5% її населення.

3.3.4 Тридцятирічна війна (1618–1648 рр.) і Вестфальський мир (1648 р.)

Зміни, які несла Реформація, не пройшли для Європи безболісно: **XVI – перша пол. XVII ст. були часом** напруженої соціальної та релігійної боротьби, **громадянських воєн.**

Тридцятирічна війна – перша загальноєвропейська війна, що відбувалася у 1618–1648 рр. між союзами католицьких і протестантських держав.

У західній історії Тридцятирічна війна залишилася **одним з найжахливіших європейських конфліктів до світових війн XX ст.**

☛ Зачеплені війною регіони Священної Римської імперії німецької нації втратили від 20 до 70% населення. **Чисельність європейців скоротилася приблизно на 1/3.**

Тридцятирічна війна завершилася підписанням **Вестфальського мирного договору у 1648 р.** Він проголошував **рівні права** для прихильників найбільших течій християнства на території **Священної Римської імперії (католицизму, лютеранства і кальвінізму).** Підсумком Тридцятирічної війни стало **різке ослаблення впливу релігійних чинників на життя держав Європи.** Їх зовнішня політика стала ґрунтуватися на економічних, династичних і геополітичних інтересах.

Основні положення **Вестфальської системи міжнародних відносин**, описаної у Вестфальському мирному договорі, **діють і понині.** Вони стали значним досягненням європейської дипломатії.

Запам'ятайте ці принципи:

- віротерпимість;
- рівноправність держав між собою;
- взаємне визнання державами суверенітету одна одної;
- принцип непорушності кордонів.

Завершення Реформації заведено відносити саме до часу закінчення Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.).

Питання для самоконтролю і завдання

1. Що ви знаєте про Жана Кальвіна та специфічні риси кальвінізму?
2. Хто такі пуритани та що вам відомо про цей рух.
3. Як називали прихильників Ж. Кальвіна у Франції?
4. Як ідеї Ж. Кальвіна змінили ставлення до праці в Європейському суспільстві?
5. Що таке Гугенотські війни та в якій країні вони відбувались?
6. Розкрийте причини та наслідки Варфоломіївської ночі.
7. Розкрийте суть та історичне значення Нантського едикту.
8. Розкажіть про історію виникнення та специфіку Англіканства.
9. Порівняйте між собою лютеранство, анабаптизм, кальвінізм та англіканство.
10. Розкрийте специфіку та наслідки Тридцятирічної війни.
11. Розкрийте значення Вестфальського мирного договору та Вестфальської системи міжнародних відносин.
12. З якою подією пов'язують завершення Реформації?

Поясніть значення термінів та перевірте їх за посібником і словником: Цвінґліанство, Ульріх Цвінґлі, пуритани, гугеноти, Варфоломійська ніч, Нантський едикт, англіканство, Англіканська церква, Тридцятирічна війна, Вестфальський мирний договір, Вестфальська система міжнародних відносин.

Розкажіть про ці персоналії: Жан Кальвін.

3.3 Протестантська етика і «дух» капіталізму за концепцією М. Вебера

Реформація мала важливі економічні наслідки для країн Європи. Вона значно прискорила зміну старих **феодальних** економічних відносин на нові **капіталістичні**.

Щоб розкрити цю тезу, звернемося до праці німецького соціолога, філософа, історика та політичного економіста **Макса Вебера** (1864–1920 рр.). М. Вебер походив із заможного буржуазного роду, його мати була протестанткою. Його праця **«Протестантська етика і дух капіталізму»** (1905 р.) є парадигмальною для гуманітарної науки, адже вона прояснює **механізм впливу релігійного життя на економічне**.

М. Вебер показав, як ідеї, проголошені протестантами, надали божественну санкцію нормам буржуазної практики й моралі.

1. На думку дослідника, **протестантизм став вагомим фактором прискорення формування капіталізму** – нової економічної системи в Європі. Так, М. Вебер пише, що **капіталізм в Європі найбільш бурхливо розвивався саме у рідній раціональній протестантській культурі**. Протестанти, стверджує М. Вебер, виявляють специфічний нахил до економічного раціоналізму, якого в католиків не було і нема. Причину такої різниці у поведінці цих представників різного віросповідання Вебер знайшов у внутрішній відмінності цих віросповідань, а не тільки в зовнішніх історико-політичних обставинах.

Зокрема, раціоналізм протестантів виявився в тому, що вони ставилися до містицизму з недовірою. Протестанти скасували монастирі як нераціональний, безглуздий суспільний інститут. Замість цього вони перевели основний фокус уваги на **мирську діяльність як вияв духовності та мирського аскетизму**.

Подолання межі між сакральним і профаним у рідній розширенні трактування сакрального можна проілюструвати таким

прикладом: протестанти сприймають будь-яке місце, де зібрались праведники, потенційним «домом» Бога, а не тільки якісь особливі сакральні споруди, храми та монастирі.

2. М. Вебер стверджує, що саме по собі прагнення до підприємництва і наживи не є ключовою характерною рисою капіталізму.

Прагнення до наживи й раніше неодноразово спостерігалось в найрізноманітніших верствах населення – від жебраків-авантюристів, службовців, ремісників і купців до хрестоносців, представників церкви й окремих правителів. Вебер вважає наївними та далекими від істини уявлення про капіталізм як про одновимірне явище, засноване суто на користолюбстві. За М. Вебером, нестримна пожадливість у справах наживи, всупереч поширеної думки, не тотожна капіталізму в періоді його становлення і не є вираженням його «духу».

М. Вебер вважає, що в пору свого визрівання капіталізм приборкував ірраціональну пожадливість, раціоналізував і регламентував її, надавав їй культурних, а не «диких» форм.

3. За М.Вебером раціоналізм, внутрішньо притаманний капіталізму, особливо властивий таким його радикальним течіям, як кальвінізм або пієтизм.

Варто зазначити, що серед протестантів ставлення до багатства було неоднозначним. Так, Лютер палко критикував прагнення до наживи як таке, що суперечить християнським цінностям. М. Вебер детально досліджує те, як **кальвіністське уявлення про порятунок виливається в чіткий, раціоналізований шлях мирської аскези через постійне заробляння і накопичення грошей.**

Надлишок з прибутку не витрачався на предмети розкоші та задоволення, а вкладався у розвиток підприємства та протестантської спільноти «Во славу Божу». Уявлення про порятунок у протестантизмі тісно пов'язані з вченням про передвизначення, якого дотримуються майже всі напрями протестантизму.

Вчення про передвизначення стверджує, що людина позбавлена можливості змінити долю своєю поведінкою, порятунок чи вічна загибель від початку створіння визначені Богом і не залежать ні від молитов, ні від діяльності. Але своїми життєвими результатами, успіхом людина може довести собі та іншим, що призначена промислом божим для порятунку.

Услід Старозавітним уявленням протестанти вважали, що **заможність і влада – важлива ознака божого благословення і богообра-**

ності. До того ж «**шлях мирської аскези**» – постійна тяжка аскетична праця в миру – забиравала надлишок сил, що могли йти на «зайві» роздуми та позбавляла вірянина від невротичної невпевненості у своєму порятунку.

4. Праця – засіб служіння Богу, а не покарання за гріхопадіння.

Підтвердженням обраності є здатність до ревної праці та добрих вчинків. Ця ідея Кальвіна змінила ставлення до праці у Європі, яке було неоднозначним до поширення протестантських ідей. До реформації праця, особливо фізична, була передусім ознакою нижчих верств населення і не вважалась благородним заняттям. Протестанти вважали, що кожна людина має від бога **покликання на служіння**. Кожна людина має таланти – певні здібності від бога, які вона може розвивати та приносити плоди своєї праці господарю – Богу, щоб прославляти його та його творіння.

 Слово «**талант**» походить від назви найвищої міри ваги в грецькій системі вимірювання.

 Так, новозавітна **притча про таланти**, яка описується у євангеліях від Луки та Матвія 25:14–30, засуджує лінивих непідприємливих людей. Сюжет притчі такий: пан, від'їджаючи, дає слугам гроші з наказом: «Вкладайте ці гроші в справу до мого повернення» (Луки 19:11–28). Повернувшись, пан нагороджує працьовитих і кмітливих високими посадами, пропорційно тому, який прибуток ці слуги принесли.

Водночас слугу, який не виконав наказ і тримав доручені гроші загорнутими в хустину, бо «боявся», пан суворо засуджує:

«Тоді чому ж ти не віддав мої гроші міняйлам? Повернувшись, я мав би їх із прибутком». І додав, звертаючись до тих, що стояли поруч: «Заберіть у нього цю міну й віддайте тому, хто має десять мін». А вони кажуть: «Пане, але ж він уже має десять мін!». «Кажу ж вам, – відповів хазяїн, – кожному, хто має, додасться ще. А в того, який не має нічого, відніметься й те незначне, що він має». (Джерело: Луки 19:11–28).

Схожий сенс передає і **притча про неплодну смоківницю** (Луки 13:6-9), яка має бути вирубана, якщо не почне приносити плоду.

5. Теза Бенджаміна Франкліна «Час – гроші», за Вебером, теж має кальвіністське коріння. Адже «не приносити плодів», якщо можеш

приносити, прирівнювалося до злочину супроти господаря – Бога. Час – найцінніший ресурс людини, який, за протестантською етикою, злочинно марнувати.

Отже, протестантизм став релігією найбільш заповзятливої частини буржуазії тієї епохи. За М. Вебером, саме такого роду поведінка і дозволила створити сучасний капіталізм, заснований на ретельній раціональній регламентації дій, спрямованих на накопичення величезних статків.

6. Ще одним надзвичайно важливим концептом М. Вебера є його теза про **«розчаклування світу» в ідеології протестантизму.**

✍ «Розчаклуванням світу» (нім. *Entzauberung der Welt*) Вебер назвав процес деміфологізації суспільного життя, який акцентували протестанти. Він ознаменував собою **радикальний поворот в історії європейської думки до секуляризації, раціоналізму і позитивізму в епоху пізнього модерну.**

Завдяки працям німецького вченого Макса Вебера, цей феномен отримав широку популярність й оформився в окрему наукову концепцію.

7. М. Вебер стверджує, що на початку свого розвитку капіталізм керувався найвищими цінностями – прагненням догодити Богу та слугувати спільноті вірян, аскетизмом і навіть альтруїзмом. Проте з часом **релігійна канва капіталізму розчинилася.** Його «Дух» зотлів і забувся. Капіталізм перетворився, переважно, у суто профанне явище.

Сучасні дослідники додають, що такі внутрішні важелі капіталізму можна виявити й в інших культурах і релігійних рухах. Наприклад, російські капіталісти дуже часто мали старообрядницьке походження. Є дослідження, які пов'язують капіталістичний спосіб поведінки з конфуціанством.

Деякі дослідники вважають, що секрет популярності М. Вебера полягає в тому, що він «вибілює» капіталізм своєю працею і тому активно популяризується можновладцями. Проте, у будь-якому випадку, сьогодні робота Вебера має значення **зразкового дослідження, що розкриває механізми впливу культурних цінностей на економічну поведінку спільнот.**

Питання для самоконтролю і завдання

1. Що ви знаєте про М. Вебера та його працю «Протестантська етика і дух капіталізму»?
2. Розкрийте зв'язок протестантизму та капіталізму за працею М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму».
3. У чому, за М. Вебером, полягає суть капіталізму?
4. Як, за М. Вебером, пов'язані протестантизм і раціоналізм?
5. У чому, за М. Вебером, полягає шлях протестантської мирської аскези?
6. Яким чином, за М. Вебером, пов'язані доктрини Ж. Кальвіна про «абсолютне передвизначення» та капіталізм?
7. Які економічні наслідки мала Реформація?
8. Доведіть або спростуйте думку про те, що праця М. Вебера «Протестантська етика і дух капіталізму» розкриває механізми впливу культурних цінностей на економічну поведінку людини.
8. Хто є автором концепції «розчаклування світу» і у чому полягає її сутність?

Поясніть значення термінів та перевірте їх за посібником і словником: «Протестантська етика і дух капіталізму», ідея передвизначення у протестантизмі, суспільний інститут, сакральне та профанне, «Розчаклування світу».

Розкажіть про ці персоналії: Макс Вебер

3.4 КУЛЬТУРОТВОРЧЕ ЗНАЧЕННЯ РЕФОРМАЦІЇ

Реформація стала ключовим етапом в становленні сучасної Європи. Протестантизм поширився в багатьох країнах Європи, з'явилося кілька нових впливових християнських конфесій, змінився політичний, соціальний і економічний лад цих країн.

Проте, підсумки її неоднозначні.

1. Реформація розколола католицьку Європу (схизма).

Духовно єдиний католицький світ, який об'єднував всі народи Західної Європи під керівництвом Папи Римського, припинив існування. Протистояння католиків і протестантів стануть приводом для страшних кровопролиттів і воєн, зокрема, громадянських.

2. Католицька церква втратила ідеологічну монополію у Європі. Модель офіційної релігійно монолітної, «монологічної» культури змінилася на плюралістичну, діалогічну. Змінився характер

християнської віри, яка у протестантизмі стала зорієнтованою на безпосереднє спілкування людини з Богом, проминаючи чисельних посередників у вигляді церковного католицького кліру.

3. Пожвавилось поширення радикальних ідей і течій. Католицька культура була своєрідним компромісом між гріховними умовами «світу» і надсвітнім максималізмом Духа. А духовна нетерпимість протестантських теоретиків часто перевершувала такі настрої в католиків. Так, боротьба реформаторів із католицьким культом призвела до загибелі великої кількості творів релігійного мистецтва, монастирських бібліотек.

4. Демократичні гасла реформаторів призвели до підйому революційної активності в незадоволених своїм становищем колах суспільства. Становлення соціалістичних ідей часто відбувалось крізь призму есхатологічних очікувань та ідею побудови Царства Божого на землі з метою втілення ранньохристиянських ідеалів рівності та братерства.

5. Проголошення реформаторами духовної рівності стимулювало розвиток уявлень про політичну рівність. Зокрема, в країнах, де більшість становили протестанти, мирянам представлялися великі можливості в управлінні церквою, а громадянам – в управлінні державою.

6. Національні церкви сприяли зростанню національної свідомості народів Європи. Для деяких мов спеціально була розроблена писемність, щоб мати можливість перевести нею Біблію.

7. В країнах, де поширювався протестантизм, істотно підвищився культурний і освітній рівень народу. Зокрема, у Північній Європі, яка була до Реформації окрайком Християнського світу. Необхідність вивчення Біблії приводила до зростання кількості початкових навчальних закладів (в основному у формі церковнопарафіяльних шкіл) і вищих, що виразилося у створенні університетів для підготовки кадрів національних церков.

8. У країнах, де перемогла Реформація, церква стала залежною від держави, тоді як католицький клір міг апелювати до вищого суду Папи Римського. Конфіскація церковного майна зазвичай завершувалася його розкраданням світськими аристократами, які поневолювали селянство відчутніше, ніж раніше.

У XVI–XVII ст. процеси посилення королівської влади та централізації державного управління приведуть до встановлення абсолютних монархій у країнах Європи.

9. Те, що світська влада придбала велику свободу, прискорило розвиток науки й світської культури.

10. Реформація значно прискорила зміну старих феодальних економічних відносин на нові капіталістичні.

Як показав М. Вебер у праці «Протестантська етика і дух капіталізму», ідеї, проголошені протестантами, надали божественну санкцію нормам буржуазної практики й моралі. **Характер ставлення до багатства** у протестантській концепції **радикально змінився** порівняно із символічно середньовічним: воно **стало означати**, головним чином, **можливість збільшувати виробничі сили** та прославляти Бога досягненням стабільного благополучного життя.

У цілому, вчення про передвизначення виправдовувало нерівність і класовий поділ суспільства. Буржуазні цінності, зокрема, економія, сприяли накопиченню капіталу, який вкладався в торгівлю, виробництво, розвиток промисловості. У результаті **протестантські держави почали випереджати в економічному розвитку католицькі та православні.**

Наслідки Реформації у Європі очевидні й в наш час: у країнах, де перемогла Реформація, є більшість протестантів і досі найменший рівень корупції та найбільший рівень ВВП на душу населення. Характер економічного виробництва, зорієнтований на **формування ефективної економіки**, сприяв зростанню економічного поступу суспільства і, врешті-решт, став розповсюджуватися і на країни, які не стали безпосередньо ареною Реформації.

11. Реформація змінила фундаментальні ціннісні орієнтири Європейського суспільства. Ідеї протестантів вельми посприяли тому, щоб:

- феодальний лицарський ідеал поступився місцем буржуазній поміркованості та підприємливості;
- християнський космополітизм, носієм якого була католицька церква, що претендувала на роль об'єднувачки всього християнського світу, був посунутий капіталістичним індивідуалізмом і націоналізмом.

Відбулося становлення буржуазного способу виробництва, цінностей підприємливості та відповідного ставлення до людини – **практичного духу Нового часу.**

 Буржуазія (фр. *Bourgeoisie* від фр. *bourg*; пор.: нім. *Burg* – місто) – соціально-класова категорія, якій відповідає панівний клас капіталістичного суспільства, що володіє власністю (у формі грошей, засобів виробництва, землі, патентів чи іншого майна) й існує коштом доходів від цієї власності.

Порівняльна таблиця сучасної кількості прихильників
головних християнських течій

КОНФЕСІЇ	ПРАВО-СЛАВ'Я	ПРОТЕСТАНТИЗМ			КАТОЛИЦТВО
		Лютеранство	Англiканство	Кальвінізм	
Течії					
кількість адептів у світі	220 млн	74 млн	85 млн	45 млн	1,3 млрд
всього 800 млн					

Висновки

✍ Реформація проголосила **свободу совісті** – природне і невід’ємне право людини формувати свої переконання, що сприяло вивільненню творчої активності в гуманітарній сфері та в господарській діяльності.

Вплив Реформації на науку позначився, головним чином, через сферу освіти, розвиток педагогіки, **утвердження ідеалу загального початкового навчання**. Реформація сприяла *розвитку світської філософії* Нової доби, перш за все, німецької філософії: «без Лютера не було б Канта» (Ф. Паульсен). Протестантизм, особливо лютеранство, вплинув на розвиток мистецтва реформаційної та післяреформаційної пори – музику, живопис, літературу (І. Бах, Г. Ф. Гендель, А. Дюрер, Рембрандт).

Реформація «розкріпачила» середньовічне мистецтво, наблизила Бога і людину один до одного. Протестантизм навчив мистецтво проповідувати Євангеліє, не перетворюючи при цьому твори мистецтва на культ, щось сакральне, недоступне звичайній людині. Адже протестантизм намагається повернути людей до ідеалу новозавітної простоти й безпосередності богоугодного життя.

У той же час **релігійна свобода виявилася обмеженою** і не виключала переслідувань інакомислячих (католиків, атеїстів, представників інших конфесій і віросповідань, наприклад, Антитринітаріїв). Історичний період Реформації закінчується **розчаруванням**, розбіжністю між задумом і результатами.

✍ Цей процес М. Вебер назвав **рутинізацією харизми** – інституціоналізацією і бюрократизацією діяльності, що спочатку проводилася харизматичним лідером і являла собою виклик усталеним соціальним реаліям. Вебер наводить цікаві приклади того, як привабливість соціального руху, який очолює харизматичний лідер, поступово «стирається», оскільки в силу своєї природи харизма не може передаватися іншим людям.

✍ У християнській теології грецьке слово «харизма» (*charisma*) означає благодать, божественний дар. М. Вебер вжив його в значенні властивості певної особистості виділятися серед звичайних людей, викликати беззастережну віру та поклоніння. Приклади **харизматичних лідерів** – М. Лютер, Т. Мюнцер, А. Гітлер, що «зачарував» німецьку націю напередодні Другої світової війни. У традиційній культурі такі люди вважалися носіями магічних, надприродних здібностей чи Божими обранцями.

Проте ключове значення Реформації в становленні суспільства сучасного типу та в розвитку світової культури безсумнівно.

Питання для самоконтролю і завдання

1. Розкрийте значення розколу католицької Європи внаслідок Реформації.
2. Розкрийте культурні наслідки втрати Католицькою церквою ідеологічної монополії в Європі.
3. Як реформація змінила офіційну релігійно монолітну, «монологічну» культуру Середньовіччя на плюралістичну, діалогічну.
4. Хто більш тяжів до радикальних ідей: католики чи протестанти?
5. Розкрийте зв'язок соціалістичних ідей і протестантизму.
6. Розкрийте зв'язок демократії та протестантизму.
7. Розкрийте зв'язок між зростанням національної свідомості та прагненням створення Національної церкви.
8. Розкрийте зв'язок освітнього рівня народу і протестантизму за часів Реформації.
9. Як за часів Реформації змінився баланс сил між релігійною та світською владою?
10. Як емансипація світської влади за часів Реформації вплинула на розвиток науки та світської культури?
11. Поясніть тезу М. Вебера: «ідеї, проголошені протестантами, надали божественну санкцію нормам буржуазної практики й моралі».
12. Чому, на думку М. Вебера, з часів Реформації протестантські держави почали випереджати в економічному розвитку католицькі та православні?
13. Як Реформація вплинула на економічний розвиток непротестантських країн Європи?
14. Як Реформація змінила фундаментальні ціннісні орієнтири Європейського суспільства?

15. Порівняйте між собою такі світоглядні настанови: лицарський ідеал та поміркованість і підприємливість; християнський космополітизм і капіталістичний індивідуалізм і націоналізм.

16. Розкрийте етимологію та значення термінів «буржуазія», «буржуазні цінності».

17. Обґрунтуйте, чи збігаються ідеї діячів Реформації з ідеями Нового Завіту?

18. Церковна влада і догматизм: чи можете ви зрозуміти позицію римської церкви?

19. Що важливіше: істина чи єдність думки в суспільстві?

20. Чи був супротив католицької церкви реформації безпідставним?

21. Чи може традиційне суспільство існувати без опори на сакральний авторитет?

Поясніть значення термінів і перевірте їх за посібником та словником: буржуазія, буржуазні цінності.

Література:

1. Вебер М. Протестантская этика и дух капитализма // Избранные труды. Москва, 1990.

2. Макрат А. Интеллектуальні витоки європейської Реформації / Пер. з англ. М. Климчука і Т. Цимбала. Київ : Ніка-Центр, 2008. 344 с.

3. Макрат А. Небезпечна ідея християнства. Протестантська революція. Історія від XVI до XXI століття. Київ : Дух і Літера, 2017. 664 с

4. Культура эпохи Возрождения и религиозная жизнь эпохи. Москва, 1997.

5. Культура эпохи Возрождения и Реформация. Москва, 1981.

6. Кедиц Х. К истории народного движения в Мюльхаузене. Тюрингия в 1523–1525 гг. // Средние века. Москва, 1962. Вып. 21.

7. Лютер М. Время молчания прошло. Избранные произведения 1520–1526 гг. / Пер. с нем., ист. очерк, комментарии Ю.А. Голубкина. Харьков, 1994.

8. Оссовская М. Рыцарь и буржуа. Исследования по истории морали. Москва : Прогресс, 1987. 528 с.

9. Порозовская Б. Д. Мартин Лютер // Ян Гус. Лютер. Кальвин. Цвингли. Патриарх Никон : Биограф. повествования / Сост., общ. ред. Н. Ф. Болдырева. Челябинск, 1998.

10. Реформация и культура (Материалы круглого стола) // Средние века. Москва, 1997. Вып. 60.

11. Реформація и новая идеология в Европе XVI-XVII вв. / Под ред. П. Ю. Уварова. Москва, 2010.

12. Шафф Ф. История Христианской Церкви : в 8-ми т. Санкт-Петербург, 2011–2012. Т. 7, 8.

РОЗДІЛ IV КОНТРЕФОРМАЦІЯ ТА КУЛЬТУРНІ ФУНКЦІЇ ЧЕРНЕЧИХ ОРДЕНІВ У КАТОЛИЦИЗМІ

4.1 КАТОЛИЦЬКА РЕАКЦІЯ ТА ІНДЕКС ЗАБОРОНЕНИХ КНИГ

Реформація завдала тяжкого удару католицькій церкві. Водночас боротьба з Реформацією запустила всередині католицької церкви процеси, які можна назвати внутрішнім реформуванням. **Католицизм істотно оновився** в багатьох елементах. **Визначним явищем культури стала Контрреформація (сер. XVI–XVII ст.).**

 Рух Контрреформація (від лат. *contra* – проти та *reformatio* – перетворення) виник як **відповідь католицької церкви на бурхливе розповсюдження протестантизму.**

Реорганізація католицької церкви, посилення інквізиції та створення нових чернечих орденів як інститутів духовного впливу (зокрема, орден єзуїтів), мало на меті покращити імідж католицької церкви, повернути втрачену нею могутність та авторитет Папи Римського. Програмою Контрреформації стали рішення **Триденського собору, який збирався з 1545 по 1563 рр.**

На цьому вселенському соборі всі напрями Реформації було оголошено ерессю, що підлягала посиленням гонінням. Також було введено сувору церковну цензуру. Зокрема, до її компетенції входило визначення **Індексу заборонених книг.**

 Індекс заборонених книг – це офіційний перелік творів, читання яких католицька церква забороняла вірянам під загрозою відлучення. Він **видавався Ватиканом з 1559 по 1966 рр.**

У різні роки забороні підлягали не тільки відверто «еретичні» праці діячів реформації чи містиків (Жан Кальвін, Мартін Лютер, Барух Спіноза). Були **заборонені книги майже всіх відомих західних філософів** і гуманістів – Йоан Скотт Еріугена, Джованні Боккаччо, Абельяр, Еразм Роттердамський, Франсуа Рабле, Рене Декарт,

Френсіс Бекон, Джордж Берклі, Томас Гоббс, Нікколо Макіавеллі, Джон Локк, Мішель Монтень, Блез Паскаль, Девід Юм, Монтеск'є, Іммануїл Кант, Жан-Поль Сартр, Анрі Бергсон, Сімона де Бовуар. Просвітників – Вольтер, Дені Дідро, Жан-Жак Руссо, Жан д'Аламбер. Вчених – Джордано Бруно, Миколай Коперник, Галілео Галілей, Огюст Конт. Письменників – Оноре де Бальзак, Еміль Золя, Генріх Гейне, Віктор Гюго, Даніель Дефо, Джакомо Казанова, Александр Дюма – батько та син, Джон Мільтон, Жорж Санд, Моріс Метерлінк.

Праці, що критикують будь-який елемент католицької віри, були заборонені навіть без внесення до «індексу». Наприклад, праці Артура Шопенгауера та Фрідріха Ніцше. Список заборонених книг постійно розростався. В останнє, 32-е видання списку, що вийшов у 1948 р., потрапили **4000 книг**. Протягом багатьох років список діяв справді ефективно. У католицьких країнах було дуже важко знайти книги, що потрапили до нього. Особливо поза великими містами. Список утратив силу закону лише з 1966 р.

! Запам'ятайте основні заходи контрреформації.

Контрреформаційні заходи католицької церкви	
Реформування та зміцнення католицької церкви	Тридентський собор (1545–1563 рр., з перервами) закріпив основні положення католицької віри: непорушність церковної ієрархії, меси й сповіді; збереження семи таїнств, шанування святих та ікон; підтвердження посередницької ролі церкви між людьми й Богом і верховенства Папи Римського; скасування індульгенцій і створення духовних семінарій
Створення нових релігійних орденів	Капуцини, Єзуїти, Ораторіанці
Посилення цензури	Складено «Індекс заборонених книг» 1543 р.

Проте Контрреформація дала і більш «солодкі» плоди, ніж заборони й «полювання на відьом».

4.2 ОРДЕН ЯК РІЗНОВИД ЄВРОПЕЙСЬКОЇ ДУХОВНО-СВІТСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ

 Орден – духовно-світська організація, товариство осіб, пов'язаних спільною метою, особливими правилами життя, статутом і клятвою.

Це слово запозичене з німецького, де *Orden* спочатку означав «стан» у сенсі суспільного прошарку; у німецьку потрапив з латині, де *ordo* – «ряд, порядок».

Сьогодні в масовій культурі та буденній свідомості орден – синонім таємної організації обраних. Хоча орден – улюблена тема конспірологів і прихильників теорії змови, це явище з глибоким і міцним історичним корінням, актуальне в сучасному житті, зокрема й на території України.

Чернечі ордени зіграли величезну роль у духовному і світському житті Європи. Зазначимо, що нині існує майже 180 католицьких орденів.

Ордени підрозділяються на чернечі, духовно-лицарські, що з'явилися в період Хрестових походів (наприклад, храмовники-тамплієри, госпітальєри – Мальтійський орден тощо), **світські лицарські ордени**, що виникли в пізньому середньовіччі, **ордени-держави** (східноєвропейська Держава Тевтонського ордену, що існувала у XIII–XVI ст.) тощо. Так, надзвичайну популярність у сучасній культурі отримали тамплієри (бл. 1119–1312) – духовно-лицарський орден, що спеціалізується на військовому захисті церкви.

Заснований він на Святій землі (Єрусалим) у 1119 р. після Першого хрестового походу. Другий за часом заснування (після госпітальєрів) з релігійних військових орденів. Первинною метою ордену був захист паломників, що йдуть у Святу землю. Проте орден нерідко виконував функції військового захисту держав, створених хрестоносцями на Сході.

Говорячи про таке явище, як контрреформація неможливо не зупинитися на темі чернечих орденів детальніше. Основними центрами православного чернецтва є монастирі. А католицьке чернецтво об'єднано в ордени та конгрегації (лат. *congregatio* – союз), які управляються генералами або пріорами (лат. *prior* – «перший; старший»), які підпорядковані Папі. Упродовж історії церкви серед вихованців орденів була велика кількість пап, кардиналів, єпископів.

Православне чернецтво традиційно було більш однорідним, ніж католицьке, і **ніколи не знало поділу на ордени**. У католицизмі в чернечих колах досить рано виникає диференціація. Так, ще в VI ст. був заснований **найстаріший** чернечий орден Бенедиктинці. Чернечі ордени є також у деяких протестантів.

Розподіл на ордени передбачає спеціалізацію за видом діяльності та переважним видам духовності.

Така спеціалізація дозволяє врахувати індивідуальні особливості, схильності та темперамент вірян. Також вона передбачає прожи-

вання в монастирях людей приблизно одного кола, інтелектуального рівня і з однаковими інтересами. Це зробило католицьке чернецтво **ефективною громадською силою**, яке передбачає служіння Господу і всередині суспільства.

4.3. СИСТЕМА ЧЕРНЕЧИХ ОРДЕНІВ КАТОЛИЦЬКОЇ ЄВРОПИ, ЇХ МІСІОНЕРСЬКА ТА ПРОСВІТНИЦЬКА ДІЯЛЬНІСТЬ

Залежно від специфіки розрізняють такі чернечі ордени:

1. бенедиктинського статуту;
2. жебракуючі (або жебручі) ордени;
3. єзуїти.

1. **Ордени бенедиктинського статуту – Бенедиктинці** (заснований бл. 530 р. в Італії). Головними в діяльності були інтелектуальні заняття, релігійне мистецтво, місіонерська робота. Внесок бенедиктинців у культуру західного суспільства величезний.

Нагадаємо, що в ранньому Середньовіччі бенедиктинські монастирі були провідними осередками культури в Західній Європі. У бібліотеках при монастирях вели хроніки, зберігали та переписували стародавні рукописи, навчали людей. У школах при абатствах вчилися майже всі видатні вчені й філософи того часу. Ярмарки при монастирях поживлявали торгівлю, а в лікарнях лікували нужденних. Надаючи прихисток паломникам, монастирі виконували роль готелів.

Бенедиктинські монастирі справляли сильний на розвиток архітектури та мистецтв. Так, перші зразки **романського стилю** (Західна Європа, X–XIII ст.) з'явилися в абатстві Клюні, а **готичного** (Західна Європа, XII–XVI ст.) – в абатстві Сен-Дені.

Надзвичайно великими є досягнення бенедиктинців у галузі історії та теорії музики. Внесок бенедиктинців у культуру Нового часу, зокрема, в дослідження середньовічних текстів і живопису, також дуже значний.

Бенедиктинці на Україні.

На **Україну** бенедиктинці прийшли через Польщу, але не відіграли тут помітної ролі. У XIII ст. згадується монастир бенедиктинців у Києві. Зараз є чинні монастирі бенедиктинців у Вінницькій області та в Житомирі. У місті Бар існує громада бенедиктинок-місіонерок. Також існує орден Бенедиктинців східного обряду, заснований відомим українським релігійним діячем митрополитом Андреем Шептицьким (1901–1944).

2. Жебручі ордени спочатку не мали власності – ні приватної, ні громадської, і цілком залежали від милостині людей. Вони дають обітницю бідності з метою цілком присвятити себе релігійній роботі. У середні віки першими жебручими орденами були кармеліти.

Кармеліти (орден заснований у 1206–1214 рр.) мають вкрай суворий статут. Велика увага приділяється аскезі, безперервній молитві, шануванню Богородиці.

Кармеліти на Україні.

У 1613 р. у Львові, на території сучасної України, з'явилася перша громада кармелітів. З 1623 р. монастирі кармелітів діяли у Кам'янці-Подільському (тепер Хмельницька область), у місті Барі (зараз Вінницька область), Дрогобичі (нині Львівська область) та у Львові, Бердичеві (тепер Житомирська область).

Коли українські землі ввійшли до складу Російської імперії, а згодом і в СРСР, усі монастирі Кармелітів було закрито, а деякі зруйновано. Нині в Україні монастирі кармелітів є у Києві, Харкові та Бердичеві. Їх місіонерська робота продовжується.

Францисканці (орден заснований у 1209 р.) проповідують любов, допомогу ближньому, аскетизм і віротерпимість. Вони ведуть у народі проповіді апостольської бідності, відмову від світської премудрості.

Францисканці на Україні.

Згідно з документами, перші францисканські монастирі були засновані в XIV ст. у Львові, Перемишлі, Кам'янці. У 1623 – у Києві. Всього в Нову добу на українських землях було близько 20 монастирів. Окремі місії францисканців існували до початку XVIII ст. у Судаку та Балаклаві.

Після поразки польських повстань (1830–1831 рр., 1863–1864 рр.) російська адміністрація повністю витіснила францисканців із території підросійської України. Але вони залишилися на українських землях, що опинилися в Австрії (Закарпатська Україна, Галичина, Буковина). На західноукраїнських землях францисканці діяли до 1946 р. Але з початком Другої світової війни та поразкою Польщі на території, яка увійшла до СРСР, францисканці були змушені цілковито припинити свою діяльність. Адже повоєнні роки принесли хвилю переслідувань Римо-католицької церкви сталінським режимом. У 1991 р. орден відновив свою діяльність: францисканці прибули у Львів. Згодом монастирі були засновані в Борисполі, Більшівцях, Кременчуці та Мацьківцях.

Францисканці поширені у Галичині, на Волині, Поділлі. Так, найбільші монастирі діють у Житомирі, Гусятині, Збаражі, Раві-Руській, Ковелі, Судовій Вишні. Є також осередки в Києві, Феодосії, Шостці (місто Сумської області). З 2001 орден діяв і в Криму.

Домініканці (орден засновано у 1215 р.) спеціалізуються на протидії ересі, а також на місіонерській діяльності, освіті, вивченні наук. Домініканці називали себе «псами Господніми» (від лат. *dominus* – пан, і *canis* – собака). Тож емблемою ордену стала собака із запаленим смолоскипом у зубах. **Діяльність Домініканського ордену тісно пов'язана зі становленням і функціонуванням інквізиції.**

Домініканці на Україні.

Домініканські місіонери проникли на територію сучасної України в 1233 р. і заснували монастир поблизу Києва. Та, за свідченнями літописів, князь Володимир Рюрикович вигнав їх із Києва того ж року. З XIV ст. головним осередком домініканців став монастир у Львові (тепер Домініканський костел).

Домініканці знову з'явилися в Києві й наприкінці XVI ст. заснували монастир на Подолі. А 1600 р. розпочали будівництво костелу святого Миколая (сучасний Поділ, навпроти Флорівського монастиря). Проте на правобережній Україні польське панування добігало кінця. У 1648 р. домініканців вигнали з Києва, костел був занедбаний і пограбований. 1651 р. його було віддано православному Братському монастирю, а 1935 р. – знищено більшовиками. Наприкінці XVIII ст. домініканці знову повернулися до Києва, але 1832 р., після придушення польського повстання, перебування ордену у Києві було заборонено.

Діяльність домініканців також значно скоротилася на території сучасної **Східної та Південної України** унаслідок Визвольної війни Б. Хмельницького. Натомість **на Західній Україні** з 1612 р. діяла окрема Руська провінція ордену домініканців. 1772 р. до її складу входило 62 монастирі та 565 ченців). Після Другої світової війни домініканці змушені були покинути свої монастирі на Західній Україні, адже вона увійшла до складу УРСР.

З 1992 року домініканці в Україні ведуть активну роботу. Їх монастирі та осередки діяльності є в Києві, Фастові, Київській області, на Житомирщині, Чорткові Тернопільської області, у Львові та Ялті, Одесі тощо. У 1992 у Києві засновано домініканський коледж теології ім. св. **Томи Аквінського**. У 2000 р. коледж став філією Папського університету св. Томи Аквінського «*Angelicum*» у Римі.

Августинці (орден засновано 1256 р.) спеціалізуються на пастирській та просвітницькій діяльності. На Україні августинці не відігравали помітної ролі. На початку XV ст. монастирі августинців з'явилися в Галичині. Діяльність чисельних чернечих орденів Європи Нового Часу не має можливості описати у посібнику, однак зупинимося детальніше на одному з них.

Питання для самоконтролю і завдання

1. Що таке контрреформація?
2. Що таке вселенський Тридентський собор?
3. Що таке Індекс заборонених книг?
4. Назвіть авторів, книги яких потрапили у «Індекс заборонених книг».
5. Скільки книг потрапили до цього списку?
6. Чи діяв він ефективно?
7. Що таке орден як духовно-світська організація?
8. Які різновиди орденів ви знаєте?
9. Чи є ордени в православ'ї та у протестантів?
10. Чим відрізнялися між собою бенедиктинці, кармеліти, францисканці, домініканці, августинці?
11. Розкажіть про вклад чернечих орденів у культуру Європи.
12. Розкажіть про активність і долю чернечих орденів в Україні.

Поясніть значення термінів та перевірте їх за словником в кінці книги: контрреформація, інквізиція, Тридентський собор, вселенський собор, Індекс заборонених книг, Орден, жебракуючий чи жебручий орден.

4.4 ЄЗУЇТИ: РОЛЬ В КОНТРРЕФОРМАЦІЇ, СИСТЕМА ОСВІТИ І ПЕДАГОГІКА

Контрреформацію очолив орден Єзуїтів.

Єзуїти (від лат. *Jesus* – Ісус) – члени чоловічого католицького чернечого ордену «Товариство Ісуса», створеного 1534 р. І. Лойолою. Роки затвердження ордену Папою Римським: 1540–1773 та з 1814 р. по теперішній час. Орден відзначався **особливою ефективністю в боротьбі з Реформацією. Активно займався наукою, освітою і місіонерською діяльністю.**

Орден Єзуїтів був заснований під одіозним гаслом: «**Мета виправдовує засоби**» і отримав у світовій культурі імідж інтелектуальної вишуканості на межі підступності.

Проте психологічна гнучкість, делікатність, схильність **єзуїтів до діалогу культур і їх надзвичайна повага до науки** врешті-решт призвела до **формування найбільш прогресивної та потужної мережі духовно-освітніх закладів Європи**. З єзуїтських колегій, семінарій, академій, розкиданих по всій Європі та навіть за її межами, вийшли **видатні вчені, письменники, суспільно-політичні діячі**.

Члени Товариства Ісуса дають три традиційні чернечі обітниць (бідності, послуху і цнотливості). А також четверту – беззаперечного послуху Папі Римському «в питаннях місії». Девізом ордену є фраза «*Ad maiorem Dei gloriam*» («До більшої слави Божої»). Головними засобами боротьби з єрессю, прописаними в «законах» (*constitutiones*) ордену, були «проповідь, сповідь і виховання» і зовні підкреслено дипломатична манера поведінки.

Єзуїти вважали себе представниками «**католицького гуманізму**». І вони дійсно використовували **ідеї Відродження**. Єзуїти взагалі швидко переймали та використовували будь-які прогресивні конструктивні ідеї, зокрема, ідеї своїх ідеологічних опонентів, діячів Реформації або іновірців. Та зазвичай єзуїти трактували їх з поміркованих або консервативних позицій – для виховання спритних, сильних тілом і духом служителів католицької церкви.

У Новий Час єзуїти виявилися носіями класичної науки саме тому, що астрономічні й математичні відкриття XVII ст. були надзвичайно корисні для проникнення єзуїтів в Китай (куди єзуїти направляли місіонерів).

Китайські науковці (астрономи, математики) були надзвичайно зацікавлені у європейських наукових відкриттях XVII ст. Єзуїти розповідали про них і тому ефективно налагоджували культурні контакти з Китаєм, а в Китай дуже швидко потрапляли європейські винаходи.

Єзуїти зробили наукові та педагогічні знання інструментом, що дозволяв долучати до католицизму юнаків з привілейованих соціальних верств та обдаровану молодь по всій Європі.

Адже саме єзуїтські освітні заклади взяли на озброєння **найпрогресивніші методи викладання і виховання у поєднанні з високими освітніми стандартами**. Вони створили **найкращу для свого часу систему освіти**. До того ж, вона була доступною. Багаті могли

платити за навчання дітей, а обдарованих **юнаків із бідних сімей єзуїти навчали безкоштовно**. Орден витрачав величезні суми на утримання своїх закладів і єзуїтські педагоги вважались найкращими в Європі. Вчитися в Єзуїтській колегії було **престижно**, багато хто прагнув віддати туди своїх дітей.

На відміну від протестантів, навчальні програми яких були індивідуальними, єзуїти мали уніфіковану програму навчання. Це стрімко підвищувало мобільність випускників, їх здатність адаптуватися до життя за межами батьківщини. Дух змагання і конкурентна система навчання дозволяла приділити у навчанні основну увагу здібним і працьовитим учням. Тому найкращі випускники єзуїтських закладів могли отримати дійсно блискучу на той час освіту.

Нижчим рівнем єзуїтської освіти була трирічна **школа**, яка готувала до вступу в колегіум. Вивчали там латинську, грецьку та польську мови, риторику, діалектику та інші дисципліни. Уміння вільно спілкуватися латиною й писати вірші надавало випускникам зовнішнього лоску освіченості.

Розгляньмо програму навчання **єзуїтської колегії (коледжу) – середньої освітньої установи**. Весь курс навчання в єзуїтських колегіях становив **5 років**, зміст навчання складали «**Сім вільних мистецтв**», традиційний для античності й середньовіччя.

Граматичний клас базувався на **тривіумі**: граматики, риторики, діалектики (логіки). Також вивчалось богослів'я. Гуманітарний клас базувався на **квадривіумі**: арифметика, геометрія, астрономія, теорія музики. Крім цього був курс «ерудиція», де надавали початкові знання з природознавства, географії, історії, археології.

Велика увага приділялася вивченню схоластичної діалектики. Вона ґрунтувалася на законах **формальної логіки** й була **символом єзуїтської науки**.

Знання формальної логіки й риторики було вкрай необхідним для перемоги випускників у нескінченних релігійних і юридичних суперечках з опонентами, а також для успіху місіонерської та проповідницької діяльності, для навернення в католицьку віру.

Вищі навчальні заклади – семінарія (колегії вищого типу) і **академія**. Академія спрямована на підготовку теологів, церковних юристів, викладачів (тільки випускників колегій). Важливою складовою популярності єзуїтських закладів навчання відігравали також комфортність колегій та дотримання принципу здорового способу

життя: повноцінне харчування, регулярний відпочинок, фізичний розвиток (гімнастика, верхова їзда, фехтування, плавання). Заняття продовжувалися не більше 5 годин на добу, обов'язковими були поїздки, прогулянки, екскурсії. Навчальний рік тривав лише 180 днів і переривався частими канікулами. Педагогіка, побудована на **прагматичних** засадах, мала метою **створення мережі навчальних закладів**, у яких здійснювалося виховання і навчання майбутніх служителів католицької церкви.

Освітня діяльність єзуїтів в Україні

На території України єзуїти розпочали широку освітню діяльність у XVI ст. Єзуїтські навчальні заклади відповідали освітнім вимогам шляхти, ставали надзвичайно популярними та привертали багато учнів українського походження.

З 1560 р. єзуїти засновують школи на Київщині, Поділлі, Волині, в Галичині. Зокрема, **школи** були засновані у таких місцевостях: 1574 р. у Ярославлі – там учився Б. Хмельницький; у 1608 р. – у Львові; у 1610 р. – у Кам'янці на Поділлі; у 1614 р. – у Луцьку; у 1625 р. – у Фастові; з 1647 р. – у Києві, Вінниці та інших містах.

У Вільні (зараз Вільнюс, столиця Литви) з 1570 р. діяв **колегіум**. З 1579 р. він став **академією**; а нині це Вільнюський університет. Саме туди їхало чимало українців, які прагнули поглибити свою освіту.

В Україні поширена думка, що **єзуїтські школи були грубим знаряддям покатоличення православних і протестантів**. Однак **насправді ситуація є не однозначною**.

Навколо єзуїтських шкіл гуртувалися католицькі богослови. Вони активно захищали Берестейську церковну унію 1596 р. і католицизм, виступали проти місцевих традицій виховання та православ'я. Однак офіційний шкільний статут ордену не містить рекомендацій про необхідність покатоличувати учнів з іншими релігійними уподобаннями.

Навпаки, наголошуючи на важливості приватних розмов для прищеплення побожності, він застерігає від відвертого тиску на релігійні почуття молоді. Бесіда мусила вестися так, щоб «не здавалося, що будь-кого примушують до нашої віри». Зважаючи на те, що значна частина студентів була шляхетного походження, брутальний психологічний тиск на учнів був би неефективний. Проте релігійне виховання в єзуїтських закладах освіти мало суто католицький характер.

Учні мали щоденно відвідувати месу, перед початком кожного заняття проголошувати католицьку молитву, кожного тижня вивчати католицький катехизис, щомісячно сповідуватися отцям-єзуїтам і слухати їхні проповіді у свята. І частина українських учнів дійсно переходила у католицьку віру.

Утім, як стверджують дослідники цього питання (зокрема, С. О.Сєряков), виховання учнів єзуїтських шкіл у реальному житті не стало тотальним знаряддям покатоличення. Численні приклади того, що відомі згодом учні єзуїтських шкіл зберігали вірність православ'ю (Б. Хмельницький, П. Могила, І. Мазепа, М. Смотрицький, С. Косів, І. Гізель та ін.) свідчать на користь цієї думки.

Г. Літвін і Н. Яковенко доводять, що напередодні Хмельниччини (1648–1657 рр.) шляхтичі Київщини, Брацлавщини (сучасна Вінницька область) і Волині (північний захід сучасної України) **у своїй більшості ще лишались православними**. Хоча не підлягає сумніву, що **більшість місцевої української еліти пройшла саме через єзуїтську систему освіти**.

Зауважимо, що патріотично налаштовані діячі України розуміли, що полонізація загрожує існуванню українського народу. Розуміли, що католицькій експансії треба протиставити конкурентоздатну вітчизняну систему освіти й систему духовних цінностей. Так, у кінці XVI та у XVII ст. в Україні та Білорусі створюються **братські школи**. Ці навчальні заклади організовували та утримували православні братства. Метою цих шкіл було надати освіту, яка б ґрунтувалася на етнічних культурних традиціях і, водночас, яка б не поступалася рівню освіти в польських і західноєвропейських школах.

Доля єзуїтів виявилася дуже показовою щодо демонстрації духу часу Нової Доби. Єзуїти швидко досягли такої могутності й багатства, що в 1773 р. Папа Климент XIV **скасував орден**, який почав виходити з-під контролю, всупереч тому, що він був основною силою контрреформації та опорою папства протягом 200 років. Скасування ордену було викликано політичними й економічними причинами, а не богословськими. Знищення ордену Єзуїтів полягало у розформуванні товариства Ісуса, вигнанні єзуїтів з католицьких країн Європи і їх колоній, і у гонінні на колишніх членів ордену в другій половині XVIII ст.

Це гоніння католиків Папою Римським розглядається як **один з перших проявів нового світського духу** доби Просвітництва.

✍ Згодом він набуде повного вираження в **антиклерикалізмі** (від д.-грец. *άντι* – против і *κληρικός* – клірик). Це громадський рух, що виступає **проти** політичного, економічного і духовного **панування релігії та церкви в суспільстві**. Проте вже через 40 років, у 1814 р. орден Єзуїтів буде офіційно **відновлений** Папою Пієм VII. Перед ним було поставлено завдання боротися проти робітничого руху та соціалізму. Ажде головною проблемою стала боротьба з революцією.

4.5 МАНЬЄРИЗМ І БАРОКО В КОНТЕКСТІ АКСІОЛОГІЧНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ РАНЬОМОДЕРНОЇ ЄВРОПИ

З Контрреформацією пов'язують розповсюдження стилів **маньєризм і бароко**. У XVI ст. в мистецтві практично всіх європейських країн панує маньєризм.

Маньєризм інколи розглядають як окремий стиль у мистецтві, іноді – як перехідний напрям: закат мистецтва ренесансу чи світанок барокко.

Маньєризм: передумови розвитку та характерні риси

МАНЬЄРИЗМ (поч. XVI – перш. трет. XVII ст.)
Визначення
✍ Маньєризм (від італійського <i>maniera</i> , манера) – європейський художній напрям поч. XVI – першої третини XVII ст.
Країни поширення
XVI ст. панує в мистецтві практично всіх європейських країн
Передумови розвитку стилю
<ul style="list-style-type: none"> ✓ Криза ідеалів «Високого відродження» в Італії. ✓ У Південній Європі перемогла Контрреформація, яка з побоюванням дивилася на всяке вільнодумство, включаючи оспівування людського тіла і воскресіння ідеалів античності як наріжні камені ренесансної ідеології. ✓ Соціальна, моральна і релігійна нестабільність у суспільстві. <p>Світоглядні протиріччя і загальне відчуття кризи вилилися у Флоренції в «нервово» мистецтво надуманих квітів і зламаних ліній – маньєризм.</p>
Характерні риси
<ul style="list-style-type: none"> • втрата гармонійності Ренесансу; • криза особистості; • звернення до похмурого, або буремно-динамічного трактування;

- підвищений спіритуалізм поєднується з еротизмом;
- напруженість і зламани лінії;
- подовженість або деформованість фігур, викривлене трактування фігури людини та природних об'єктів;
- напруженість поз (контрапост);
- незвичайні або химерні ефекти, пов'язані з розмірами, освітленням або перспективою;
- перевантаженість композиції;
- використання їдкої хроматичної гами тощо.

Представники

Художники: Франческо Парміджаніно, Якопо Понтормо, Джованні Батіст Нальдіні, Джорджо Вазарі, Джуліо Романо, Аньоло Бронзіно, Россо Фьорентіно, Франческо Сальвіаті, Доменіко Беккафумі, Алессандро Аллорі, Ель Греко.

Скульптори: Бартоломео Амманаті, Джамболонья, Бенвенуто Челліні, Джузеппе Арчімбольдо.

Надзвичайно цікаві роботи Джузеппе Арчімбольдо (1527–1593). Цей італійський художник-маньєрист, який прославився портретами, що складаються із зображень овочів, фруктів, квітів тощо. Деякі критики та художники ХХ ст. вважають творчість Арчімбольдо передбаченням сюрреалізму. Арчімбольдо досить часто називають класиком маньєризму. Найвідоміші роботи Арчімбольдо: алегоричні цикли «Пори року», «Стихії».

На зміну маньєризму прийшло бароко. Виникнення цього стилю, як це не зрідка було в історії, пов'язано з релігійною культурою. Потім бароко став світським художнім стилем, що спричинило значну трансформацію художніх канонів бароко. Католицька церква, традиційно була основним замовником художніх творів у середньовічній Європі. В епоху Реформації вона прагнула віднайти та поставити собі на службу нове урочисте мистецтво, здатне повернути захоплення католицтвом, прославити й пропагувати її силу.

На думку дослідників, архітектурно-художній стиль бароко склався наприкінці XVI ст. **в атмосфері світоглядного потрясіння та натиску католицької контрреформації на протестантизм, що поширювався в Європі.**

Новий стиль розроблявся, перш за все, у храмобудівній практиці ордена Єзуїтів (храми типу «Іль-Джезу»), який було засновано у 1540 р. для боротьби з протестантськими течіями.

Іль Джезу

Церква Іль-Джезу (італ. *La chiesa del Santissimo Nome di Gesù*, тобто «церква святого імені Ісуса») – одна з найвідоміших церков Риму. У цій соборній церкві Єзуїтів похований засновник ордену Ігнатій Лойола.

Побудована в 1568–1584 рр. архітекторами Джакомо Бароцці да Віньола та Джакомо делла Порта, церква зумовила естетику бароко, відкрила шлях до формування цього стилю. Заради створення ілюзії великого внутрішнього простору в Іль-Джезу Віньола поєднав бічні капели з нефом. Цей

прийом став фундаментальним у

бароковій архітектурі.

Творчість Віньоли багато в чому ще наслідують класичні принципи Відродження, водночас багато композиційних прийомів майстра набули широкого поширення у бароковій архітектурі. Зокрема, динамізм і об'ємний, глибинний розвиток композицій.

Іль-Джезу стала найбільш імітованою церквою в історії архітектури, взірцем розбудови єзуїтських храмів по всій Європі. Особливо рясніла такими спорудами Річ Посполита (території сучасних Польщі, Литви, Білорусі та України), а також Латинська Америка.

Храмобудівній практиці ордену Єзуїтів раннього бароко були притаманні такі риси:

- фундаментальні форми і міць;
- строгість і стриманість, високий естетичний смак;
- відсутність химерності, яка розвинулась у світському відгалуженні бароко.

За допомогою бароко католицька церква продовжувала використовувати традиційно багатий арсенал впливу на почуття вірян. Порівняно з католицьким бароко ідейно-художній аскетизм протестантського храмобудування і мистецтва здавався простакуватим і провінційним.

В епоху Середньовіччя ідеологічне змагання культурних традицій проходило, головним чином, в архітектурі. Адже тоді архітектура була наочним втіленням і репрезентантом ідеології. Споглядання церков до реформації та й далеко після неї було найдоступнішим естетичним досвідом вірян. Тож собор в усіх дрібницях своїх декоративних форм «читався» парафіянином як прототип мас-медіа.

Храмова архітектура буквально «вирізьблювала у камінні» фундаментальні постанови Церкви з основних питань земного чи вічного життя, уявлення про хід всесвітньої історії й людське майбуття. Адже до реформації грамотність населення знаходилася переважно на вкрай низькому рівні, а засоби масової інформації були відсутні. Отже, культове мистецтво та роз'яснення священників брали на себе ці функції.

Відомий культуролог А. Я. Флієр досліджує стиль бароко, спочатку породжений римською церквою як «ідеологічно ангажований».

✍ **Ангажованість** (від фр. *engager* – зобов'язувати) – ідеологічна схильність до інтересів якого-небудь класу, суспільного угруповання тощо.

✍ **Ангажоване мистецтво** – мистецтво, яке під впливом відповідних політичних сил стає служницею панівної ідеології. Явище особливо характерне для суспільства з авторитарними, тоталітарними режимами.

Флієр пише про те, що, можливо, на початку свого виникнення «бароко було першим в історії суто «ідеологічним» стилем в європейському мистецтві, орієнтованим, перш за все, на актуальне «політичне замовлення» на відміну від колишніх «теологічних» стилів, що відбивали, зазвичай, загальні світоглядні установки замовника» (Джерело: Флієр А. Я. Культурологія для культурологів : навч. посіб.)

Невдовзі й світські правителі перейняли стратегію використання потужного емоційного впливу бароко, особливо в католицьких країнах.

Бароко став стилем не тільки папського абсолютизму, католицької реставрації, а й розквіту абсолютних монархій – символом влади, знаті та церкви.

Творці бароко швидко переорієнтувалися на іншого замовника та інші умови замовлення. Протягом творчого життя лише одного покоління митців бароко трансформувалося відповідно до наростання світських настроїв серед аристократії.

Стиль бароко почав розвиватися у таких напрямках:

- посилення декоративних рис, пишності;
- посилення витонченості, орнаментальності;
- вражаюча надмірність складних деталей.

Ці риси не були притаманні стилістиці єзуїтської архітектури, а відображали ігрове й маскарадне світовідчуття аристократії.

Отже, образна система та емоційна складова бароко початку XVIII ст. вже значно відрізнялися від стилю «Іль-Джезу» початку XVII ст.

Такий розвиток стилю відображає зміни у світогляді можновладців. **Нова культурна парадигма потребувала естетичного оформлення нових смислів і характеристик життя**, які не могли бути передбачені єзуїтами століттям раніше.

Бароко: передумови розвитку та характерні риси

БАРОКО (кін. XVI – XVIII ст.)
Визначення
✍ Бароко (від порт. <i>barroco</i> , ісп. <i>barruesco</i> та фр. <i>baroque</i> – перлина неправильної форми) – стиль у європейському мистецтві (живописі, скульптурі, музиці, літературі) та архітектурі початку XVI – кінця XVIII ст.
Країни поширення
Італія та інші країни Європи, Україна, Росія, Латинська Америка.
Передумови розвитку стилю
<ul style="list-style-type: none">
• Основи стилю склалися як результат світоглядного потрясіння, якими були у XVI в. Реформація і геліоцентричне вчення Коперника;
• Змінилося усталене в античності уявлення про світ і людину.
Характерні риси
<ul style="list-style-type: none">
• афектація, контрастність, напруженість, динамічність образів;
• прагнення до величі та пишності;
• поєднання реальності й ілюзії;
• тенденція до злиття мистецтв;
• складні просторові ефекти; В архітектурі: <ul style="list-style-type: none">
• просторовий розмах;
• злитість, плинність складних, зазвичай криволінійних форм;
• вигнуті або увігнуті фасадні поверхні;
• пишній скульптурний декор на фасадах і в інтер'єрах, що включає:<ul style="list-style-type: none">
– атлантів – колони у вигляді чоловічих постатей;
– каріатиди – жіноча скульптурна фігура, яка підтримує, подібно до

колони, частину будівлі, що виступає;

- картуші – прикраси у вигляді щита або розгорнутого сувою з завитками, гербом, вензелем або емблемою всередині;
- маскарон – скульптурна прикраса (барельєф або горельєф) у формі голови людини, тварини чи фантастичної істоти;

- масштабні колонади, рустовані колони та пілястри;
- розірвані фронтони;
- тричвертні (на чверть втоплені у стіну) і/або рустовані колони;
- часто поліхромне колірне рішення.

В інтер'єрі – контрастні кольори, позолота, масивні меблі з різьбленими прикрасами, рослинний орнамент, гобелени, ліпнина.

Представники

Художники: Мікеланджело Мерізі (Караваджо), Аннібале Карраччі, Гвідо Рені, Пітер Пауль Рубенс, Ван Дейк, Франс Хальс, Рембрандт, Ян Вермер, Дієго Веласкес, Нікола Пуссен.

Архітектори: Джакомо Бароцці да Віньола, Лоренцо Берніні, Франческо Борроміні, Франческо Бартоломео Растреллі, Ян Кристоф Глаубіц, Карло Мадерно.

Розглянемо механізми трансформації бароко.

Ментальні зрушення в ранньомодерному європейському суспільстві

Із середини XVII ст. у суспільній свідомості відбуваються значні зрушення. Освічені верстви європейського населення, насамперед вища аристократія, втомилася від релігійних конфліктів.

Підсумком 150-річних релігійних суперечок – Гугенотських воєн, Варфоломійської ночі та Тридцятирічної війни – стало підписання Вестфальського мирного договору у 1648 р. Після цієї події спостерігається поступальне ослаблення впливу релігійних чинників на життя держав Європи. Поступово гострота й актуальність релігійного протистояння згасає. Зовнішня державна політика стала ґрунтуватися передусім на економічних, династичних і геополітичних інтересах.

У вищому суспільстві запанувала культурно-психологічна тенденція схилитися до ідейного компромісу, фундаментом якого стала єдність соціально-економічних інтересів. Життя Європи стало набувати більш прагматичного і легковажного характеру. Нова аристократія прагнула втекти від розв'язання глобальних світоглядно-етичних питань, замкнутися в повсякденному особистому, інтимному житті.

Маятник культури хитнувся від аскетизму до гедонізму.

У середовищі тогочасної аристократії все помітніше окреслювалися такі риси характеру та стратегії поведінки, що свідчили про кризу традиційних християнських і феодальних чеснот:

- індивідуалізм і меркантилізм;
- авантюризм і політичний кар'єризм;
- розквіт найманства та мародерства у військовій сфері;
- наростання скептичних настроїв поєднується в бароковій культурі з підвищеною театральністю, химерністю та маскарадністю зовнішніх проявів способу життя.

Ранньомодерна барокова мода полягала в тотальній імітації. Тілобудова деформувалася корсетами, зріст фальсифікувався каблучками, Волосся ховалос, за перуками. Обличчя і соціальні ролі грайливо мерехтіли маскарадними личинами. На думку Макса Вебера, чимало таких психологічних зрушень були ініційовано спрощеною раціональною буржуазною етикою протестантських кіл.

Фернан Бродель, французький історик, представник школи «Анналів», у своїй праці «Динаміка капіталізму» зауважує, що описи католиків-сучасників доби бароко велемовно демонструють **«поворот» від середньовічного аскетизму в бік лібералізації моралі.** При цьому виявилось, що секуляризація, здрібніння й індивідуалізація поведінкових мотивів є більш характерними саме для католицької аристократії, яка тисячоліття вважалася поборником консервативних християнських цінностей.

Така духовна **атмосфера значною мірою виникла внаслідок ідеологічної поразки, понесеної старою католицькою аристократією в ході Реформації, та суперництва протестантської буржуазії,** що активно впроваджувала у життя свої нові порядки.

На початку XVII ст. справжні **масштаби цієї ідеологічної «поразки» ще не було видно у всіх її наслідках.** Однак незабаром вони приведуть до фактичного **«культурного перевороту»** і доби **Просвітництва.**

Висновки.

- Ранній новий час – епоху «Великого прориву» – в історичній науці називають по-різному: Пізнє середньовіччя, Ранній модерн тощо. Цей **перехідний період** характеризується вираженим дуалізмом нового та традиційного, радикальними перетвореннями та конфліктами.

• **Світогляд ранньомодерної людини зазнав докорінної трансформації.**

У Ранній новий час протестантизм і католицизм змагалися як провідні духовні течії Європи, адже атеїзм загалом не був притаманний менталітету цього часу. Важливою ареною цієї боротьби стали освіта та мистецтво.

Католицькі ордени, так само, як і протестантські церкви, зіграли неоднозначну роль у європейській і світовій культурах. Контрреформація «однією рукою» гальмувала (Інквізиція, Індекс заборонених книг), а іншою – прискорювала (орден Єзуїтів) інтелектуальний поступ Європи Раннього нового часу.

У католицьких монастирях і релігійних навчальних закладах розвивались і зароджувалися науки. Там же відбувалось осмислення таких важливих економічних проблем суспільного життя, як оподаткування, система державного фінансування, кредитування. Це той стрижень, навколо якого закладалися підвалини сучасної цивілізації.

Так, у середині XV ст. францисканський чернець Лука Паччіолі у праці «Сума арифметики» вперше сформулював основні принципи подвійної системи облікових записів сучасного бухгалтерського обліку. А бельгійський астроном, абат Жорж Ламетрі запропонував у науковому дослідженні 1927 р. теорію «Великого вибуху».

Релігійне річище має і сучасна світська педагогіка, здобутки якої абсорбують і в подальшому посунуть як протестантську, так і єзуїтську систему навчання. Основоположник цієї наукової педагогіки та класно-урочної системи – єпископ протестантської Чеськобратської церкви, педагог-гуманіст, письменник, громадський діяч Ян Амос Коменський (1592–1670).

Ряд подій Раннього модерну є «революційними». Передусім, це «світоглядна революція», яку спричинили Великі географічні відкриття. Разом зі світоглядною відбулася і «духовна революція» – Реформація. «Революція цін» завершилася «соціальною революцією» – переходом від феодального світогляду до капіталістичного.

«Наукова революція» XVII ст. прискорила секуляризацію європейської свідомості – процес «розчаклування світу», який з кожним століттям буде дедалі помітнішим. Незабаром вона запалить вогники нової панівної розумової традиції. Сила раціоналізму стане визначати стиль мислення нової епохи – «Просвітництва».

Питання для самоконтролю і завдання

1. Який католицький орден зіграв вирішальну роль у контрреформації?
2. У якій діяльності ордена це виражалось?
3. Розкрийте етимологію слова «єзуїт».
4. Назвіть сильні сторони організації Єзуїтів, які вирізняли цей орден з ряду інших.
5. Як єзуїти ставилися до науки?
6. У чому полягала головна стратегія єзуїтів щодо навернення до католицької віри?
7. Чи мали популярність єзуїтські освітні заклади та чому?
8. У чому полягала специфіка освітньої системи єзуїтів?
9. Чому логіка займала таку важливу роль у навчанні єзуїтів?
10. Розкажіть про освітню діяльність єзуїтів в Україні.
11. Які наслідки вона мала з історичної точки зору?
12. Чи відбувалось тотальне покатоличення українських випускників єзуїтських навчальних закладів?
13. Які українські заклади навчання намагалися конкурувати в якості із єзуїтськими та західноєвропейськими школами?
14. Проведіть паралелі між долею ордену Єзуїтів і «духом часу» Нової доби.
15. Що таке антиклерикалізм?
16. Назвіть передумови виникнення маньєризму.
17. Назвіть характерні риси маньєризму.
18. Як пов'язані контрреформація й бароко?
19. Назвіть передумови виникнення бароко.
20. Які риси були притаманні ранньому «єзуїтському» бароко?
21. Як трансформація стилю бароко пов'язана з ментальними зрушеннями в ранньомодерній Європі?
22. Назвіть характерні риси бароко.
23. Як архітектура може бути наочним втіленням ідеології?
24. Поміркуйте, чиї дії мали більш позитивний вплив на людство: діячів реформації чи контрреформації.
25. Яка епоха прийде на зміну Реформації?

 Поясніть значення термінів та перевірте їх за посібником і словником: реакція, єзуїти, католицький гуманізм, Сім вільних мистецтв, тривіум, квадривіум, катехизис, братські школи, класно-урочна система, антиклерикалізм, маньєризм, Іль-Джезу, бароко.

Розкажіть про ці персоналії: Ігнатій Лойола, Ян Амос Коменський.

Література:

1. Блок М. Короли-чудотворцы. Очерк представлений о сверхъестественном характере власти, распространенных преимущественно во Франции и Англии. Москва, 1998.
2. Гергей Е. История папства. Москва, 1996.
3. Жаборюк А. А. Бароко (доба, людина, стиль, художній світ) : посіб. з історії світ. худож. культури; Одес. нац. ун-т ім. І. І. Мечникова. Одеса : Астропринт, 2015. 204 с.
4. Лойола І. Духовні вправи св. Ігнатія Лойоли; пер. А. Маслюха; Товариство Ісуса в Україні. Львів: Свічадо, 2006. 248 с.
5. Лойола І. Конституції Товариства Ісуса та їх Додаткові Норми: [пер. з англ. А. Маслюх]. Львів : Свічадо , 2005. 532 с.
6. Мейкок А. Л. История инквизиции. Перевод с английского М.В. Келер. Москва : Олма-Пресс, 2002. 382 с.
7. Мишель Леруа. Миф о иезуитах: От Беранже до Мишле. Перевод с французского В. Мильчиной. М.: Языки славянской культуры, 2001. 464 с.
8. Свидерская М.И. Европейский классицизм XVII века: исходные понятия. В сб.: Русский классицизм второй половины XVIII – начала XIX века. Москва, 1994.
9. Соколов Н.М. Бытовые образы в западноевропейской живописи XV-XVII вв. Реальность и символика. Москва : РИП-холдинг, 1994, 380 с.
10. Флиер А.Я. Культурология для культурологов : учебное пособие для магистрантов, аспирантов и соискателей, а так же преподавателей культурологии. 2 изд., исправленное и дополненное. Москва, МГУКИ, 2009.
11. Шафф Ф. История Христианской Церкви: в 8-ми т. Санкт-Петербург, 2011–2012. Т. 7–8.

ДОДАТКИ

Теми для самостійного опрацювання

1. Характерні риси Нового часу та проблема його періодизації.
2. Від премодерну до модерну: трансформація ціннісних орієнтирів суспільства Європи.
3. Концепції трансформації культурних цінностей в епоху Нового часу: М. Вебер, В. Зомбарт, Г. Зіммель, П. Сорокін, Е. Фромм.
4. Від премодерну до модерну: зміни у темпоральності та сприйнятті простору в Новий час.
5. Трансформація ментальності європейців у контексті Великих географічних відкриттів.
6. Зміни в побуті та харчуванні європейців у контексті Великих географічних відкриттів.
7. Повсякденна культура епохи Нового часу в Європі.
8. Реформація як матриця ментальних зрушень в європейській свідомості Нового часу.
9. Реформація: духовний розкол Європи та нові виміри особистості.
10. Реформація як крок до секуляризації та передумова Просвітництва.
11. Протестантська етика і дух капіталізму за М. Вебером.
12. Релігійне та світське мислення в Європі Нового часу: боротьба та взаємодія.
13. Культурна діяльність монаших орденів епохи Нового часу в Європі.
14. Порівняльна характеристика освітньої системи протестантів і єзуїтів у Новочасній Європі.
15. Ставлення протестантів до мистецтва в епоху Нового часу в Європі.
16. Особливості та жанрова специфіка мистецтва католицьких і протестантських країн.
17. Міфологічна свідомість у добу Нового часу в Європі.
18. Революційний потенціал релігії та ідеї соціальних перетворень.
19. Утопічна та соціальна думка Нового часу в Європі.
20. Філософія епохи Нового часу в Європі.
21. «Філософське століття», культ розуму та просвітницький пафос майбутнього.
22. Трактат Ж. О. Ламетрі «Людина-машина» та причини його заборони у Франції сер. XVIII ст.
23. Сутність та історичне значення наукової революції XVII ст. в Європі.

24. Творці наукової революції: М. Коперник, Д. Бруно, Й. Кеплер, Р. Декарт, І. Ньютон.
25. Стадії науково-технічних революцій та їх вплив на культуру Нового часу.
26. Трансформація педагогіки й освіти у Новий час у Європі.
27. Абсолютизм крізь призму культури й мистецтва часів Людовика XIV.
28. Культурна парадигма «Галантного століття» та рококо: ідея життя як театру.
29. Масові видовища доби Нового часу в Європі.
30. Специфіка салонної культури XVI–XVIII ст. за країнами та зародження фемінізму.
31. Дендізм і декадентство в Європі в Новий час.
32. Література та театральне мистецтво епохи Нового часу в Європі.
33. Архітектура, скульптура, живопис, і графіка епохи Нового часу в Європі.
34. Дизайн, декоративно-ужиткове та ювелірне мистецтво епохи Нового часу в Європі.
35. Митець в умовах розвитку капіталістичних відносин.
36. Трансформація художніх стилів у Новий час.
37. Бароко та класицизм: паралельний розвиток стилів як відбиття двоїстого відчуття всесвіту.
38. Прискорення зміни культурних стилів крізь призму моди Нового часу.
39. Народна культура епохи Нового часу в Європі.
40. Національне самоусвідомлення народів Європи в Новочасну добу.
41. Специфіка розвитку країн Європи Нового часу в контексті централізації.
42. Велика Французька революція: календар, революційна релігія, міфологія та свята.
43. Європейські колонії та історія расизму в добу Нового часу.
44. Стадії розвитку капіталізму в епоху Нового часу в Європі.
45. Промислові революції Нового часу та їх основна характеристика.
46. Порівняльна характеристика доіндустріального, індустріального та постіндустріального суспільства.
47. Особливості Нового часу в Україні порівняно з провідними країнами Європи.

**Перелік електронних джерел
за темою «Ранній новий час»**

тема: «Новий час»: сенс поняття та періодизація
відео: (рос. мов.) «Периодизация и характеристика новой истории» (11 хв), І. А. Алейников, викладач історії. URL: https://www.youtube.com/watch?v=PbUW0Q7JTPE&list=PLv6ufBUWdRi1jogCA5VoejnnP1pX7WsBK&ind
тема: Характерні риси й основні події Нового часу в Європі
відео: (рос.мов.) «Європа в начале Нового времени» (6 хв), І. А. Алейников, викл. історії. URL: https://www.youtube.com/watch?v=Dtum7Ку4O3Q&list=PLv6ufBUWdRi1jogCA5VoejnnP1pX7WsBK&index=2
тема: Причини й передумови Великих географічних відкриттів
відео: (рос.мов.) «Предпосылки Великих географических открытий» (6 хв), І. А. Алейников, викл. історії. URL: https://www.youtube.com/watch?v=GtJ3bMmF8jI&index=3&list=PLv6ufBUWdRi1jogCA5VoejnnP1pX7WsBK
відео: (рос.мов.) «Марко Поло: Европейский взгляд на чудеса Востока», (45 хв) Н. І. Басовська, історик, професор РДГУ. URL: https://www.youtube.com/watch?v=q3Eg4O-aN44
аудіокнига: (рос.мов.) «Поло Марко. Книга о разнообразии мира», (45 хв) М. Поло. URL: https://www.youtube.com/watch?v=CgVx3BqoCtc
відео: (рос.мов.) «Образование централизованных государств в Западной Европе» (45 хв). URL: https://interneturok.ru
тема: Перебіг Великих географічних відкриттів
відео: (рос.мов.) «Великие географические открытия» (18 хв), І. А. Алейников, викл. історії. URL: https://www.youtube.com/watch?v=rUyansqe31M&list=PLv6ufBUWdRi1jogCA5VoejnnP1pX7WsBK&index=4
відео: (рос.мов.) «Великие географические открытия и их последствия» (12 хв), Р. Петровна. URL: https://www.youtube.com/watch?v=RHitIYDEQ0A
тема: Доколумбові цивілізації Америки
відео: (рос.мов.) «Города-государства майя» (15 хв), І. А. Алейников, викл. історії. URL: https://www.youtube.com/watch?v=UtvfRtxrW5M&list=PLv6ufBUWdRi1jogCA5VoejnnP1pX7WsBK&index=6
відео: (рос.мов.) «Империя ацтеков» (7 хв), І. А. Алейников, викл. історії.

URL: https://www.youtube.com/watch?v=I5xpogmsxNk&list=PLv6ufBUWdRi1jogCA5VoejnnP1pX7WsBK&index=7
відео: (рос.мов.) «Империя инков» (9 хв), І. А. Алейников, викл. історії. URL: https://www.youtube.com/watch?v=idNcYZ61q-s&index=8&list=PLv6ufBUWdRi1jogCA5VoejnnP1pX7WsBK
тема: Конкістадори в Новому Світі
відео: (рос.мов.) «Конкиста – завоевание Нового Света» (14 хв), І. А. Алейников, викл. історії. URL: https://www.youtube.com/watch?v=YUc_U3wwQ5U&list=PLv6ufBUWdRi1jogCA5VoejnnP1pX7WsBK&index=9
худ.істор.фільм: (рос.мов.) Процесс в Вальядолиде / La Controverse de Valladolid (1 год, 27 хв), реж. Жан-Даніель Верега, Франція, 1992. URL: https://bogmedia.org/videos/20498/process-v-valyadolide-la-controverse-de-valladolid-1992/
тема: Наслідки Великих географічних відкриттів і колоніалізм
відео: (рос.мов.) «Последствия географических открытий. Зарождение капитализма в Европе» (14 хв), І. А. Алейников, викл. історії. URL: https://www.youtube.com/watch?v=b7PPgSueRMU&index=10&list=PLv6ufBUWdRi1jogCA5VoejnnP1pX7WsBK
відео: (рос.мов.) «Распространение морского пиратства» (5 хв), І. А. Алейников, викл. історії. URL: https://www.youtube.com/watch?v=KH5vml7LBJU
відео: (рос.мов.) «Что такое Великие географические открытия и как они изменили мир» (2 год), В. Ведюшкін, канд.істор.наук. URL: https://arzamas.academy/uni/eastwest/ageofdiscovery
відео: (рос.мов.) «Колонии европейских государств в Лат. Америке XVI–XVIII в.» (9 хв), Телепередача «Семь дней истории» URL: https://www.youtube.com/watch?v=urISqxirVDc
відео: (рос.мов.) «Эпоха колониализма» (12 хв), І. А. Алейников, викл. історії. URL: https://www.youtube.com/watch?v=J4oA0FdVYn8
відео: (рос.мов.) «История расизма. 1. Эпоха Просвещения» (1 год), Viasat History. URL: https://www.youtube.com/watch?v=kQCvzsECX8Q
відео: (рос.мов.) «История расизма. 02. Роковые последствия. США. Западная Европа. Африка» (1 год), Viasat History. URL: https://ok.ru/video/283684966841
відео: (рос.мов.) «История расизма. 03. Жестокое наследие. США. Бельгия. Африка. Великобритания» (1 год), Viasat History. URL: https://ok.ru/video/342254752233

тема: Реформація
відео: «Реформація. 500 років потому. 1 серія» (50 хв), pravda PRO, URL: https://www.youtube.com/watch?v=7j-yH_rxx7g&feature=share&fbclid=IwAR1YlbMaJnP8JXopCCG-aU6Fo-wBJy2y3uy20P-R80hkKDF2neQvdl-IH64
відео: «Реформація. 500 років потому. 2 серія» (45 хв), pravda PRO. URL: https://www.youtube.com/watch?v=SN1Tlm4_0T8
відео: «Реформація. 500 років потому. 2 серія» (45 хв), pravda PRO. Про Реформацію в Україні. URL: https://www.youtube.com/watch?v=N5iAYR6J6-w&t=3318s
відео: (рос.мов.) «Протестантская реформация: Истоки» (8 хв), Khan Academy. Цикл-узагальнення про Реформацію. URL: https://www.youtube.com/watch?v=vujznB9k9mU
відео: (рос.мов.) «Протестантская реформация: Мартин Лютер» (11 хв), Khan Academy. URL: https://www.youtube.com/watch?v=H8l7ZleemNk
аудіо: (рос.мов.) «Мартин Лютер» (39 хв), Н.І.Басовська, історик, професор РДГУ. URL: https://www.youtube.com/watch?v=AEEh9OTPEoc
відео: (рос.мов.) «Протестантская Реформация: Разновидности протестантизма (7 из 9)» (8 хв), Khan Academy. URL: https://www.youtube.com/watch?v=WtyDlhSO9QA
тема: Контрреформація та єзуїти
відео: (рос.мов.) «Протестантская Реформация: Контрреформация» (10 хв), Khan Academy. URL: https://www.youtube.com/watch?v=mQHJKPncWsY
аудіо: (рос.мов.) «Иезуиты» (50 хв), історик О.Барабанов, МДІМО. Роль Єзуїтів в контрреформації, їх наукова, освітня і місіонерська діяльність. URL: https://www.youtube.com/watch?v=6B7GfXHWrIM
відео: (рос.мов.) «Америка. История конкисты» /America. Historia de una Conquista (25 хв), CANAL (á). Про Єзуїтів – колонізаторів Америки, Парагваю та єзуїтські редуції. URL: https://www.youtube.com/watch?v=8eqDbERgt9E
відео: (рос.мов.) «Иезуиты в Российской империи» (7 хв), телепередача «Обережно, історія!». URL: https://www.youtube.com/watch?v=k8Iqo_I4bTg
відео: «Костел Єзуїтів» (5 хв), м. Львів, Телеканал ZIK Live. URL: https://www.youtube.com/watch?v=CcMBfolfwQ0

<p>відео: «Про освітній конфлікт єзуїтів у тринітарському храмі», (5 хв), канд. іст. наук, медієвіст, архівіст В. Кметь. URL: https://www.youtube.com/watch?v=4W4RjznbrJw</p>
<p>худ.фільм: Тиша/ Молчание / Silence (2 год 40 хв), реж. Мартін Скорсезе, 2016. Про єзуїтів в Японії. URL: http://kinoprofi.vip/12023-molchanie-2017.html</p>
<p>ілюстр.стаття: (рос.мов.) «Мартин Скорсезе и варвары с юга. О парусниках, иезуитах и японском искусстве намбан», арт-критик Вероніка Бруні. URL: http://www.kultpro.ru/item_721/</p>
<p>тема: мистецтво Високого та Пізнього відродження, Реформації та Контрреформації</p>
<p>цикл відео: (рос.мов.) «История искусств». НДУ Вища школа економіки; канд. мист. Старусева-Першеєва О. Д. URL: https://www.youtube.com/playlist?list=PL27fBpBn-_5wh5Z8HZgUnO6ZfRo6-RBp</p>
<p>цикл відео: (рос.мов.) «Конец Ренессанса и Реформация 1500–1600 гг.» Khan Academy. URL: https://www.youtube.com/playlist?list=PLxGo9dxQkqWCqSQkQni_j4K5az-3Z8ibmI</p>
<p>відео: (рос.мов.) «Живопись в эпоху Реформации» (10 хв), Академия «Фомы»; канд. культ. Ирина Языкова. URL: https://www.youtube.com/watch?v=lRiuUHlulAk</p>
<p>відео: (рос.мов.) «Влияние Реформации на культуру и искусство Европы» (60 хв), КЕХУ Краснодар; пресвітер Е. С. Кузьменко. URL: https://www.youtube.com/watch?v=rzq3e8-Ap14</p>

Навчальне видання

Гоц Людмила Сергіївна

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ НОВОГО ТА НОВІТНІХ ЧАСІВ

ІСТОРІЯ КУЛЬТУРИ ЄВРОПИ РАНЬОГО НОВОГО ЧАСУ

НАВЧАЛЬНИЙ ПОСІБНИК

Редагування та
комп'ютерне верстання

Світлана Дегтярьова

Підп. до друку 27.09.2019 р. Формат 60x84 1/16. Папір др. апарат.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 2. Зам. 168. Наклад 100

Видавець і виготовлювач
Національна академія керівних кадрів культури і мистецтв
01015, м. Київ, вул. Лаврська, 9
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єктів видавничої справи
ДК № 3953 від 12.05.2019